

Araştırma Makalesi/Research Article

Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret

Mehmet Kavak*

(ORCID: 0000-0001-5917-0504)

Makale Gönderim Tarihi

31.07.2022

Makale Kabul Tarihi

25.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kavak, M., "Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 760-808.

APA: Kavak, M. (2022). Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 760-808.

Öz

Hint tıp mirasının erken dönem İslâm tıbbına katkısı tercüme, alıntı, doğrudan hekimlik / tıbbî hizmet ve ticari olmak üzere en az dört kanaldan gerçekleşmiştir. Hint tıbbına ait çok sayıda metin, Hint ve İslâm medeniyetleri arasındaki etkileşimin artmasıyla, özellikle de Abbâsîlerin ilk dönemlerinden itibaren, doğrudan / dolaylı ve eser / pasaj şeklinde Arapçaya aktarılmıştır. Hint tıp tecrübesi ve bilgisinin Arapçaya kazandırılmasına yönelik çabaların arttığı bu dönemde çok sayıda Hint menşeli hekim, eczacı ve attarın Bağdat'a geldiği ve bir kısmının Abbâsî saraylarına davet edildiği anlaşılmaktadır. Neticede tıp, zehirbilim, baytarlık ve diğer disiplinlerden çok sayıda eser / metin Arapçaya kazandırılmış ve Hint tıp bilgisi daha yakından tanınmıştır. Metinleri, tıp külliyatlarının tamamı veya bir bölümü Arapçaya tercüme edilen veya alıntılanan Hint menşeli müelliflerin başında tarihselliği tartışmalı olan Ātreya-

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, mehmet.kavak@bilecik.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

Punarvasu (Atra) dışında Suśruta (Susrud), Caraka (Şarak el-Hindî), Vāgbhata, Nāgārjuna, Ravigupta ve Mādhava gibi hekimler vardır. Bunların eser veya metinlerinden istifade eden çok sayıda müellif doğrudan ya da yorumlamak suretiyle bunları İslâm tıp literatürüne kazandırmıştır. Ayrıca alıntılar yoluyla Hint flora ve faunasına ait çok sayıda terim İslâm tıp literatürüne girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hintli Hekimler, Hint Tıbbı, İslâm Tıbbı, Tercüme Hareketi.

Influence of Indian Medicine on Islamic Medicine: Translations, Citations, Healthcare and Trade

Abstract

The contribution of the Indian medical heritage to early Islamic medicine has come through at least four channels: translation, citation, direct medicine / medical service, and commercial. A large number of texts belonging to Indian medicine have been transferred to Arabic directly or indirectly and in the form of works or passages, especially since the early Abbasid period, as a result of the increasing interaction between Indian and Islamic civilizations. It is understood that in this period, when the efforts to bring Indian medical experience and knowledge to Arabic increased, many Indian physicians, pharmacists and attars came to Baghdad and some of them were invited to the Abbasid palaces. As a result, many works / texts from medicine, toxicology, veterinary medicine and other disciplines were translated into Arabic and Indian medical knowledge was better known. Apart from Ātreya-Punarvasu (Atra), whose history is controversial, at the head of the authors whose texts, whole or part of medical corpus are translated or quoted into Arabic, are physicians such as Suśruta (Susrud), Caraka (Sarak al-Hindi), Vāgbhata, Nāgārjuna, Ravigupta and Mādhava. Many authors who benefited from their works or texts, directly or by interpreting them, brought them to the Islamic medical literature. In addition, many terms of Indian flora and fauna have entered the Islamic medical literature through quotations.

Keywords: Indian Physicians, Indian Medicine, Islamic Medicine, Translation Movement.

Giriş

Bu çalışmada Hint tıp mirasının İslâm tıp mirasına katkısı genel olarak dört boyutuyla ele alınmıştır. Bunun ilk boyutu Hint menşeli *hekim*, *eczacı* ve *attarın* İslâm topraklarında mesleklerini icra etmek şeklindeki

hizmetleridir.¹ Hint tıp literatüründen yapılan *tercümeler / alıntılar* ile Hint menşeli drogların *ticaret* yoluyla tanınmasından sonra Arapça literatüre girmesi bu etkilenmenin diğer boyutlarındandır. İslâm tıbbına aktarılan ve tercümeyle konu olan Hint tıp literatürü ya Hint tıp geleneğinin öncüleri sayılan ve aynı zamanda kadim Hint tıbbının temeli sayılan Ayurveda'nın prensiplerini ortaya koyan meşhur Hint hekimleri Suśruta², Caraka³ ve Vāgbhaṭa'nın⁴ eserlerine ya da bu eserlerden hareketle derlenen kaynaklara dayanmaktadır. Bu hekimlere atfedilen hacimli tıp külliyatlarının (saṃhitā) etkisi yazılmaya başlandıkları MÖ 6. yüzyıldan başlayarak günümüze dek sürmektedir.

Hint tıp bilgisinin İslâm tıbbına aktarılması ve katkısına dair literatür bilgisi azımsanmayacak kadar fazladır. Benzer şekilde İslam tıbbında Grek ve Süryanî ekolüne dair de literatür yoğundur. Grek tıp geleneğinin

¹ Levent Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 78.

² "Cerrahinin babası" olarak şöhret kazanmış olan Suśruta (सुश्रुत)'nın, kesin olmamakla birlikte MÖ 6.yüzyılda yaşadığı kabul edilmektedir. Onun günümüze dek ulaşan meşhur eseri "Suśruta'nın Külliyatı" olarak tanımlayabileceğimiz *Suśruta-saṃhitā* (सुश्रुतसंहिता)'dır. Onun bu eserinden yapılan alıntılar Susrud şeklindeki kullanımla Arapça tıp kitaplarında yer edinmiştir. Mehmet Kavak, *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı (Suśruta – Caraka – Vāgbhaṭa Dönemi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019, s. 72-73.

³ Caraka (चरक)'nın kesin olmamakla birlikte MÖ 320 dolaylarında, Benares veya Pencap bölgesinde bulunan Kapisthala'da Hindu bir ailenin ferdi olarak doğduğu bilinmektedir. Kelime anlamıyla Caraka, Sanskritçede *gezgin, abdal ve din talebesi* manalarına gelmektedir. Caraka'nın bir *rişî* (Hindu din görevlisi) olduğunu, *Agniveśa* adıyla bilindiğini ve daha sonra zeki manasına gelen Caraka (Çaraku, Çaraka) lakabını aldığını söyleyen Bîrûnî, tıp sanatının Brahman'a kadar uzanan ilkelerinin isnad zincirini verir. Bîrûnî bu bağlamda tıp ilmine duyulan ihtiyacı ve Caraka'nın tıp ilmini öğrenmek için giriştiği mücadeleyi anlatır. Caraka'nın "tıp ilmini elde etme mücadelesi" birçok Hint tıp kaynağında detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Caraka'nın günümüze kadar ulaşmış en önemli eseri "Caraka'nın Külliyatı" olarak tanımlayabileceğimiz *Caraka-saṃhitā* (चरकसंहिता)'dır. Suśruta Külliyatı gibi bu eser de farklı dillere tercüme edilmiş olup Arapçaya da Abbâsîler devrinde tercüme edilmiştir. Caraka, *The Caraka Saṃhitā*, ed./çev. Shree Gulabkunverba, Jamnagar: Ayurvedic Society: 1949, c. V, s. 3; el-Bîrûnî, *Kitâb fi tahkîk-i Mâ li'l-Hind*, Haydarabad: Matbaatü Cemiyet-i Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmâniye, 1958, s. 123, 321; Kavak, *a.g.t.*, s. 77.

⁴ Suśruta ve Caraka külliyatlarının yorumlayıcısı olarak bilinen Vāgbhaṭa (वाग्भट)'nın en önemli eseri "Tıbbın Kalbi olan Külliyat veya Tıbbın Özü" olarak tanımlayabileceğimiz *Aṣṭāṅghaṛdaya-saṃhitā* (अष्टाङ्गहृदयसंहिता)'dır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bu konudaki yaygın kabul onun 6. yüzyılda yaşadığı yönündedir. Kavak, *a.g.t.*, s. 82.

kaynakları ve yayılış kanalları hakkında az da olsa bilgi sahibi olmamıza rağmen, Sanskritçeden Pehlevîceye aktarılan tıp kaynakları konusu henüz tam olarak aydınlığa kavuşturulmuş değildir ve bu konuda çok fazla iddia vardır.⁵ Bunun sebeplerinden biri Hint, Fars ve Grek kültürleri arasındaki bilgi aktarımının başlangıç tarihi ve yönü konusundaki belirsizliktir. Fars tıbbının ve dolayısıyla Cündişâpûr tıp bilgisinin Mısır, Yunan ve Hint tıp bilgisinin bir sentezi olduğu yönündeki iddia dikkate alındığında veya bu bilginin doğruluğu kabul edildiğinde bilginin kaynaklarının merkezi de anlaşılmış olur.⁶ Farklı medeniyetlere ait bilgilerin İslâm toplumunda daha yakından tanınmasında Grek, Süryânî, Pers ve Hint bilimlerinin ve yorumlarının iç içe geliştiği bir tıp merkezi olan Cündişâpûr'un⁷ önemli bir rolü vardır.⁸

Bugün İran topraklarında bulunan Cündişâpûr, 6. yüzyılda bahsi geçen bu kültürlerin bilgi birikiminin harmanlandığı bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Hint tıp mirasının etkilerinin Cündişâpûr'da hissedilmesinde Ktesifon (Tisfun) ve Merv okullarındaki kültürel etkileşimin rol oynadığı hatta bir köprü vazifesi gördüğü söylenebilir. Bu kültürlerle ait çok sayıda kaynak eser orijinal dillerinden Pehlevîceye ve bu dilden de Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu noktada *el-Fihrist*'in müellifi İbnü'n-Nedîm'in Fars ve Hint toplumları arasındaki bilgi

⁵ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898, c. I., s. 413.

⁶ Ahmed Cebbar, *İslâm Bilim Tarihi: İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar*, çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2016. s. 218.

⁷ Cündişâpûr isminin bu şekilde öne çıkmasında, dönemin İslâm devletlerinin yönetim merkezlerindeki Nestûrî-Hristiyan hekimlerin otoritelerinden ve tercüme faaliyetlerine olan katkılarından kaynaklandığını öne süren Savage-Smith, böylelikle bu hekimlerin bir referans olarak kendilerini daha kolay kabul ettirebildiklerini ve konumlandıklarını ifade etmiştir. Savage-Smith'e göre Nestûrî hekimlerin Bağdat'taki tıp öğretimindeki Grek temelli tıbbî bilgi referansları, zayıf da olsa, rakipleri olarak görülen Hint ve Bâdiye (İslâm öncesi Arap tıbbi) tıbbî birikimine karşı yükselmiştir. Emilie Savage-Smith, "Medicine", *Encyclopedia of the History of Arabic Science: Technology, Alchemy and Life Sciences*, Ed. Roshdi Rashed - Regis Morelon, London: Routledge, 1996, c. III, ss. 903-962, s. 908. Nitekim Hârûn er-Reşîd devrinde Abbâsî sarayında Nestûrî Hıristiyan hekim Cebrail b. Bahtîşû ve Hintli hekim Salih b. Behle özelinde yaşanan tartışmalar Nestûrî ve Hint tıp ekolleri arasındaki üstünlük mücadelesini doğrular gibidir. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965, s. 476.

⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 181.

aktarımla ilgili iddiası dikkat çekicidir. Eserinde dünya kültür mirası hakkında önemli bilgilere yer veren İbnü'n-Nedîm, Farslara ait çok sayıda kitabın Hint ülkesine taşınması ve birkaç asır sonra bu eserlerin Sâsâni İmparatorluğu'na iadesine de değinmiştir. Bu bilgiye göre, Pers topraklarını istila ederek Pers kralı III. Darius'u (ö. MÖ 330) öldürüp ülkesini yakıp yıkan Büyük İskender (ö. MÖ 323) daha sonra başkent Persepolis (Pârs) yakınlarındaki İstahr şehrine yönelir. Bu şehirdeki kurumlarda (divanlarda) ve *hazain*⁹ denilen korunaklı alanlarda muhafaza edilen eserleri titiz bir biçimde istinsah ettirmek suretiyle Grekçe ve Kıptice'ye tercüme ettirdikten ve bu kitaplardan ihtiyaç duyabileceklerini ayırttıktan sonra bütün Pehlevîce kitapları yaktırır. Bunlar arasında önemli gördüğü *el-Kuştic*¹⁰ adlı eserden ilm-i nücum, tıp ve tabiat ilimleri ile ilgili kısımları alıp çoğalttıktan sonra kalan kitapları, malları, hazineleri ve bilginleri Mısır'a gönderir. Birçok kitap ise daha önceki bir istinsah sayesinde yok olmaktan kurtulur. Nitekim Pers kralları, Zerdüş¹¹ ve aynı devirde yaşamış bilge ve müneccim Câmâsb'ın Büyük İskender'in ülkelerini istila edeceği, kitapları ve ilmi birikimlerini alıp ülkesine götüreceği yönündeki öngörülerini dikkate alarak birçok eseri çoğalttıktan sonra Hint ve Çin ülkesine gönderdiği belirtilir. Bundan beş yüz yılı aşkın bir süre sonra Sâsâni İmparatorluğu kurucusu ve ilk hükümdarı I. Erdeşîr (ö. 242) Hint ve Çin ülkelerinin yanı sıra Roma İmparatorluğu'na da elçiler göndermiş ve kitapların iadesini talep ederek bulabildiği ve çoğaltabildiği eserleri bir araya getirmiştir.¹²

I. Erdeşîr'den sonra tahta geçen oğlu I. Şâpûr (ö. 270) da babasının izinden giderek onun bu hizmetini sürdürmeye devam etmiştir. Hint, Roma ve diğer milletlerden tıp, astronomi ve daha birçok alanla ilgili toplamış olduğu metinleri devletin resmi dini olan Zerdüştlük inancı kitabı sayılan Avesta'ya eklemiş, ayrıca metinleri olduğu gibi istinsah

⁹ Hazineler manasına da gelen bu kelime daha ziyade önemli evrak ve kitapları muhafaza etmek amacıyla özel olarak yaptırılmış dolap, kasa veyahut mahzenleri tanımlamak için kullanılmıştır.

¹⁰ el-Kuştec veya Kuştic (الكشّنج) olarak adlandırılan bu eser hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

¹¹ Kaynakta Zerdüş'ten Farsların peygamberi olarak bahsedilmektedir.

¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, y.y., t.y. [Tahran: 1971], s. 300.

ettirerek Krallık Hazînesi'ne koymuştur.¹³ Pehlevîceye nakledilen bu eserler muhtemelen İbnü'n-Nedîm'in Babil merkezli olduğunu söylediği ve *Hermes* (Hermes el-Bâbilî), Sidonlu astrolog *Dorotheus Sidonius* (Dorunus es-Süryânî), *Phaedrus* (Fiderus el-Yunânî), İskenderiyeli astronom ve coğrafyacı *Claudius Ptolemaeus* (Batlamyus el-İskenderânî) ve *Fermasb el-Hindî* tarafından yazılan eserlerdir. Sâsânîlerde kısra lakabını ilk kullanan ve ilme olan merakıyla tanınan I. Hüsrev / Enûşîrvân (ö. 579) sayesinde toplanan kaynaklar ortaya yeni eserlerin çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴

I. Hüsrev'in bilim ve sanatı destekleyerek çok sayıda bilgini himaye etmesi ve bilgi birikiminin artması yönündeki çabaları Fars (İran) bilimsel geleneği oluşturma çabasıyla da ilintilidir. Kendi döneminde bir ilim merkezi haline gelen Cündişâpûr'a zaman içinde Atina ve Edessa'dan Yeni-Eflâtuncu çok sayıda Yunan ve Nestûrî düşünür gelmişti. Edessa Okulu'nun geleneğini devam ettiren Nisibisli (Nusaybin) Severe Sebokht, muhtelif alanlarla ilgili çok sayıda eseri tercümesinin yanında Galen'nin tıp eserlerini de Grekçeden Süryanîceye tercüme ettiği ve aynı zamanda Hint bilimsel geleneği konusunda da bilgi sahibi olduğu bilinmektedir. I. Hüsrev, Grekçe ve Sanskritçe metinlerin Pehlevîceye tercüme edilmesini teşvik etmiş hatta bu idealini gerçekleştirmek için has hekimini Hint ülkesine göndermiştir.¹⁵ Bu amaçla I. Hüsrev, şöhretini duyduğu *Pançatantra*'nın¹⁶ yanı sıra Hintliler'de olup da kendilerinde bulunmayan eserleri temin etmek için gizli bir plan hazırlığına girişir. Bu planı uygulamak için hekim olmasından dolayı sır tutabileceğine inandığı ve tıp eğitimini Hint ülkesinde tamamlamasından dolayı da Sanskritçedeki yetkinliğine güvendiği saray başhekimi Ezher b. Berzeveyh'i görevlendirir. Görevi üstlendikten sonra Hint ülkesine bir seyahat gerçekleştiren Berzeveyh, bu ülkede ilim erbabı ile dostluklar kurduktan sonra onun asıl niyetinden haberdar olan ve kitapların muhafaza edildiği sarayın hazînedarı Hintli dostunun müsaadesiyle *Pançatantra* ve kendilerinde bulunmayan çok sayıda eseri Pehlevîceye

¹³ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumuna*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, s. 45.

¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁵ Cebbar, *a.g.e.*, s. 91-92.

¹⁶ Karataka ve Damanaka / Kelile ve Dimne.

tercüme ederek ülkesine geri döner ve eserleri I. Hüsrev'e teslim eder. Berzeveyh bu hizmetine karşılık olarak, ismini yaşatmak adına, *Pançatantra*'nın ilk kısmına (aslan ve öküz bölümünden önce) Hint ülkesindeki serüvenini ve biyografisini konu alan bir bölüm eklenmesini talep etmiştir. Böylece Berzeveyh için yedi yıllık tıp eğitiminden başlayarak Hint tedavi yöntemlerini, ilaçlarını ve kültürünü öğrenme aşamalarını anlatma imkânı doğmuştur. Berzeveyh'in bu anlatımda kadim Hint hekimleri Suśruta ve Caraka'ya veya yorumcularına ait olduğu düşünülen birkaç pasaj¹⁷ kullanması, tıp bilgisinin bir edebiyat eseri üzerinden önce Pehlevîceye sonra da Arapçaya aktarılışına örnektir. Berzeveyh'in bu eseri Abdullah b. Mukaffa¹⁸ tarafından yazılan bir takdimle Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilmiştir. Günümüzde istifade edilen birçok Kelile ve Dimne çevirisinin kaynağı da Abdullah b. Mukaffa' tercümesine dayanır.¹⁹ Böylece "Pehlevîceden Arapçaya

¹⁷ "Tıp kitaplarında görmüşüm ki, hekimlerin en hayırlısı ahiret kazancından başka hiçbir kazanç beklemeyerek bu sanata bağlanan kimsedir", "Eskilerin kitaplarında gördüğüm bir nokta: tıp ile ahiret için çalışmanın dünya nimetinden istifadeye karşı gelmediği idi" cümlesi Caraka'nın hekim yeminindeki "Ölümden sonra cennete girmek ve bu dünyada zengin bir doktor olmak için dua etmelisin" ve "Müreffeh bir hayat [yaşamak] için düşman dahi olsa [ondan] tıp eğitimi al", "Mesleğini hakkıyla uygularsan dünyada servet ve şöhret kazanırsın" tavsiyelerine benzemektedir. Suśruta da benzer şekilde "Tıp ilminin bu dünyada ve ahirette bahşedeceği mutluluğa" dikkat çekmektedir. Berzeveyh'in "Ben de ahireti kazanmak ümidiyle hastaları tedaviye başladım, kurtulmasını ümit ettiğim veya ümit etmediğim her hastayı tedavi ettim ve hiç olmazsa hastanın çektiği ıstırapı hafifletmek için çalıştım" ifadesi de benzer şekilde Caraka yemin metnindeki "Hastayı incitme ve terk etme" ve "Hastanın acısını hafifletmek için çaba sarf et" ifadeleri ile benzerlik göstermektedir. Beydaba, *Kelile ve Dimne*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Maarif Basımevi, 1960, 2. Baskı, s. 84; Caraka, *a.g.e*, s. 326-327; Sushruta, *The Sushruta Samhita*, ed/çev. Kaviraj Kunja Lal Bhishagratna, Calcutta: 1907, c. I., s. 2.

¹⁸ Doğum ve ölüm tarihleri dikkate alındığında Emevî halifeleri II. Yezid, Hişam b. Abdülmelik, II. Velid, III. Yezid, İbrahim b. Velid ve II. Mervân'ın hakimiyet dönemine rast geldiği anlaşılmaktadır. Abdullah b. Mukaffa'nın ölüm tarihi konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber vefat tarihlendirmesine dair yakın görüşler h. 139 veya 142 / m. 756-757 veya 759 yıllarından biri olduğu yönündedir. İsmail Durmuş, "İbn'ül-Mukaffa", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 130-134, c. XXI, s. 130; Samet Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2018, s. 91.

¹⁹ Beydaba, *a.g.e*, s. 49, 50, 54, 56, 60, 64, 68, 83; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e*, s. 413; Sâid el-Endelüsî, *et-Ta'rîf bi-Tabakâtü'l-Ümem*, nşr. Gulâmırza Cemşidnejad Avval, Tahran: Müesses-e İntişârât-ı Hicret, c.1376/m.1997, s. 157.

tercüme yapan ilk müellif” unvanı kazanan Abdullah b. Mukaffa’nın yanı sıra birçok mütercim aralarında kadim Hint tıbbına dair bazı eserlerin de olduğu Sanskritçeden Pehlevîceye nakledilmiş çok sayıda eseri Arapçaya tercüme etmişlerdir.²⁰ Abdullah b. Mukaffa’ya ait eserlerin içerik yönüyle daha ziyade felsefe, mantık ve tıp alanları ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.²¹

Klasik dönem İslâm tıp kaynaklarında Hint menşeli tercümelerden veya orijinallerinden çok sayıda alıntı vardır. Ayurvedik tıp sisteminin temsilcisi Hintli hekimlerin İslâm coğrafyasındaki faaliyeti veya eserlerinin etkisi Abbâsîler döneminde yoğunlaşsa da hicri birinci asırdan itibaren Arap ve Fars coğrafyasında bu yönde bir hareketlilik görülmektedir. Sâsânî imparatoru I. Hüsrev döneminde bu ülkede mesleğini icra eden el-Hindî’nin²² tedavide *kenevir* (bhaṅgā) kullandığından bahsedilmektedir. Diğer taraftan İslâm öncesinde *misk*,²³ *zencefil*,²⁴ *kâfur*,²⁵ *sandal*²⁶ gibi Arapçaya yerleşmiş Sanskritçe kökenli çok sayıda muarreb (Arapçalaşmış) bitkisel ve hayvansal drog isminin bulunması Hintlilerle olan ticarete bu ürünlerin de emtia olarak yer aldığına işaret etmektedir. Bu drog isimlerinin Kur’an-ı Kerim’de de geçiyor olması, nüzûlden önce de bu kelimelerin Arapçanın farklı lehçelerinde yerleşik olduğunu gösterir. Benzer şekilde İslâmiyet öncesi Arap edebiyatında da bu terimlere rastlanmaktadır.²⁷ İslâmiyet sonrasında ise artan ilişkilerden dolayı Hint flora ve faunasına ait bitkisel ve hayvansal droglar daha yakından tanınmış böylece tıp, eczacılık, zehirbilim ve gastronomi alanlarında kaleme alınan çoğunluğu Arapça

²⁰ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 303; Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 216.

²¹ Şenel, *a.g.t.*, s. 94.

²² Burada bahsi geçen kişinin, Râzî’nin eserinden istifade ettiği el-Hindî adlı hekim olup olmadığı bilgisi mevcut değildir.

²³ Misk, erkek misk geyiğinin hayasına yakın bir bölgesinde beliren kesenin içindeki salgıdan imal edilmesinden mülhem Pehlevîce ve Sanskritçede testis manasına gelen *muşk/muşka* kelimesi ile özdeşleşmiştir.

²⁴ Arapça: zencebil > Aramice: zangəbîl > Sanskritçe: śrngavera.

²⁵ Sanskritçe: kappūra; Pehlevîce: kapur.

²⁶ Sanskritçe: candana; Pehlevîce: çandal.

²⁷ S.A. Hussain - P.K.J.P. Subhaktha, “Ayurveda During Abbasid’s Period”, *Bull.Ind.Inst.Hist.Med.*, 2000, XXX, ss. 27-34, s. 28.

yazılmış eserlerde Sanskritçe terim ve Hint menşeli drog sayısında artış²⁸ görülmüştür. Özellikle de parfümeri işlevinin yanı sıra tıbben de istifade edilen koku hammaddeleri literatürünün oluşumunda Hint merkezli bilgiler önemli rol oynamıştır. Etimolojik olarak, Sanskritçe kökenli *dâr-ı fülful* / *filfil*²⁹ (Hint uzun biberi) bitkisi Pehleviceden yapılan dolaylı tercüme yoluyla Arapça literatüre girmiş droglardan sadece bir tanesidir. Çoğu Hint topraklarından (ve ona bağlı Sofala bölgesinden) temin edilen *misk*, *amber*, *öd*, *Hint sümbülü*, *sandal*, *Hint cevizi* (ceviz-i bevva), *felence*, *herneva*, *kâkule*, *kebâbe*, *küçük kâkule* (hâl bevva), *fağire*, *beyaz kust*, *Hint biberi* (herneve), *zencefil*, *Hint ravendi*, *amla* (*emlec*) ve *şahtere* (şeytrac-i hindî = parpaçaka) diğer bilinenlerdendir. Bu kelimelerden bazıları anlam kaybına uğramadan sadece morfolojik ve fonetik olarak biçimsel bir değişikliğe uğrayarak, Arapça dışındaki dillerde de yazılmaya başlanan İslâm tıp literatürüne girmiştir.³⁰

Tıp alanında Sanskritçe ve Pehleviceden Arapçaya tercümelerin artmasında farklı disiplinlerde girilen tercümelerin ve tıp alanındaki bilgi eksikliğinin giderilmek istenmesinin yanı sıra kişisel ve kurumsal girişimlerin rolü de vardır. Mütercimler ve onların hâmilelerinin bu konudaki gayeleri o sırada Hint'te mevcut olan ve “klasikler” olarak adlandırılan hacimli / büyük tıp eserlerini Sanskritçeden Arapçaya aktarmaktı. Sanskritçeden Arapçaya yapılan tercümelerin Bermekîlerin bir girişimi olduğu, bir hareket bağlamında bu çevirilerin 786-820 yılları arasında ya doğrudan ya da Pehlevîce üzerinden dolaylı olarak yapıldığı, çevirmenlerin çok az sayıdaki Hintlilerden ve Farslardan oluştuğu ve belki de en önemlisi bu çevirilerin Grekçe-Arapça tercüme hareketinin zirvede olduğu dönemden neredeyse yarım asır öncesinden başlamış

²⁸ Koku ve baharattaki talep artışı, Hint menşeli ürünlerde arz artışı ile dengelense de yoğun talebe bağlı arz-talep dengesinin bozulmasına ve bu ürünlerde fiyat yükselişine neden olmuştur. Bu durum bu tip ürünlerin lüks kategorisine girmesine ve bunlara sadece alım gücü yüksek kesimlerin erişmesine yol açmıştır. Tıbben istifade edilen, parfümeri ve baharat olarak da kullanılan çok sayıda drog uzun süre sadece saraylı ve elit kesimin ulaşabildiği emtiadan olmuştur.

²⁹ Pehlevîce *dâr=ağaç* ve Sanskritçe=*pippalī*- पिप्पली> Farsça=*pīlpīl* - پیلپیل > Arapça=*filfil*- فلفل kelimelerinden oluşan ve sarmaşık gibi yükselen bitkinin yemişi olan bir drog adıdır.

³⁰ İshak el-Kindî, *Kimya el-'itr ve el-tas'îdât*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 3594, v.7b, 8a; Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02, v. 31-41, 46-48.

olmasıdır. İlk aşamada Abbâsî bilginleri Hint biliminin iki branşı ile tanıştı. Bunlardan ilki kabaca tanımlanabilecek astronomik-astroloji, diğeri ise farmasötik tıp alanıdır. Sanskritçe astronomi metinlerinin Arapçaya uyarlanması Emevilerin yıkılışına doğru 740 dolaylarında başlamış ve Abbâsîler ile zirveye ulaşmıştır.³¹ Hint menşeli astronomi kitaplarının Arapçaya tercüme edilmiş olması Abbâsîler döneminde astronomik astroloji, matematik ve tıp konularındaki Sanskritçe menşeli eserlerin Arapçaya tercüme edilmesine ön ayak olmuştur.³² Hint inancıyla yakından ilişkili olan Hint astronomisi ve tıp ilmi bazen birlikte ele alınmış iki alandır.³³ Bîrûnî, Hint üzerine yazdığı eserindeki aktarıma konu olan astronomi ile ilgili çeviri kitabının içeriği tıp-astronomi arasındaki ilişki ve yakınlığı ortaya koymaktadır. Hintli müneccim Varāhamihira'ya (6. yy)³⁴ ait astronomik astroloji ve tıp konularını içeren (hastalık, tedavi, ilaçlar, muskalar vd.) iki jātaka / cataka (yeniden doğuş / mevâlid)³⁵ kitabından *Laghujātaka*'yı³⁶ [Sanskritçeden] Arapçaya tercüme etmiştir.³⁷ Bîrûnî'nin bu Arapça tercümesi günümüze ulaşmamışsa da eserin Sanskritçe orijinali günümüze ulaşabilmiştir.

Abbâsîler döneminde, özellikle Bermekîler³⁸ sülalesinin bu devlet nezdinde aktif olduğu zamanlarda, Hint menşeli bazı eserlerin tamamı veya bir bölümü Arapçaya tercüme edilmiştir. İlk dönem Abbâsî halifelerinden özellikle el-Mansûr, Hârûnürreşîd ve el-Me'mûn'un tercüme faaliyetlerine yönelik aktif destekleri çeviri hareketinin farklı bir şekilde gelişimine olanak sağlamıştır.³⁹ Ayrıca toplumdaki bazı dini grup ve mezhep mensuplarının da din, dil ve kabile gözetmeksizin bu

³¹ Oliver Kahl, "On the Transmission of Indian Medical Texts to the Arabs in the Early Middle Ages", *Arabica*, 66 (2019), ss. 82-97, s. 83/Dpnt: 1, 88, 91.

³² Gutas, *a.g.e.*, s. 35.

³³ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123.

³⁴ Metinde bu isim "برهمهر" (Berehemeh) şeklinde geçmektedir.

³⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 122.

³⁶ *Küçük Horoskopi veya Mevâlid-i Sağır* şeklinde de anlaşılabilir.

³⁷ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 122.

³⁸ Bermekîlerin Zerdüş'tü veya Budist oldukları yönündeki ihtilaflar devam etmektedir. Bermekîlerin kökeni meselesi bu makalenin konusu olmamakla birlikte, Budist oldukları yönündeki iddialar ve özellikle Hint hekimlerini Abbâsî sarayına yerleştirmedeki çabalarına dayanılarak onların Hint menşeli gösterilmesi çabaları anlaşılabilir olmakla beraber mevcut veriler Bermekîlerin menşelerini net bir şekilde ortaya koymak için yeterli değildir.

³⁹ Gutas, *a.g.e.*, s. 17.

harekete destek verdiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Bu desteklerin yanı sıra tercümeye konu olan eserlerin muhafaza edilmesine yönelik de bazı girişimler olduğu görülmektedir. Abbâsî halifesi Mansûr dil, edebiyat ve dinî ilimlere dair eserlerin yanı sıra akîl ilimlerle ilgili tercüme ettirdiği Grekçe, Süryânîce, Sanskritçe ve Pehlevîce eserlerin muhafazası için sarayında *Hizânetü'l-hikme* adıyla bir kütüphane oluşturmuştur. Bu birim daha sonra kurulacak olan Beytülhikme'nin çekirdeğini oluşturacaktır.⁴¹

Klasik Hint kaynaklarını Arapçaya doğrudan ya da Pehlevîce üzerinden dolaylı aktarım yapan mütercimler genelde Sanskritçe, Pehlevîce ve Arapçayı bilen kişilerdi. İshâk b. Süleyman el-Haşimî'ye⁴² hizmet edenlerden biri olan Hintli hekim Manka el-Hindî'nin, bir anlatıma göre⁴³ Arapça tercümandan istifade ettiği söylene de, Sanskritçeden Arapçaya tercüme yapanlardan biri olduğu söylenir.⁴⁴ Hintliler nezdinde en iyi tıp külliyatlarından biri olarak gösterilen Caraka'nın *Caraka-saṃhitā* adlı eseri, uzun bir süre Abbâsî Devleti'nde vezirlik makamını elinde tutan ve devletin başkenti Bağdat'ta yaşayan Bermekîler ailesi fertleri için Arapçaya tercüme edilmiştir.⁴⁵ Tercümeye konu olan bu eserin, Hintli müellifler bahsinde detaylıca anlatılan Sancehel tarafından yorumlandığı ve Abdullah b. Ali tarafından da

⁴⁰ Gutas, *a.g.e.*, s. 18.

⁴¹ Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 88-90, c. VI. s. 89.

⁴² Tam adı İshâk b. Süleyman b. Ali Abdullah el-Abbâs b. Abdülmuttalib olup Ebû Yakûb el-Hâşimî nisbesi ile de bilinir. Abbâsî soyuna mensup bir emir/prens olup Abbâsî halifeleri Ebû'l-Abbas es-Seffâh ve Mansûr kardeşlerin amcalarının oğlu yani kuzenidir. Hârûnürreşîd döneminin önde gelen simalarından olup bu devirde Medine, Basra, Mısır ve Sind; Halife Emîn döneminde ise Humus ve Ermeniyeye valiliklerinde bulunmuştur. Ölüm tarihi bilinmemekte ve Bağdat'ta öldüğü söylenmektedir. Kirman valisi olarak görev yapmış olan babası Süleyman b. Ali de Abbâsîler devrinin önde gelen hanedan üyelerinden olup Kelile ve Dimne'nin mütercimi Abdullah b. Mukaffa'yı yanında çalıştırmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001, c. VII, s. 340.

⁴³ El-Huld mevkiinde karşılaştığı "şarlatan hekim"le Arapça tercümanı vasıtasıyla iletişim kurması vakası. İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 305.

⁴⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123.

Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilen *Kitâbü Şarak el-Hindî / Kitâbü Seyrek* adlı eser olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd (ö. 809), Bağdat'ta yeni kurulan tıp okulunda ders vermeleri ve hekimlik sanatını icra etmeleri için Manka el-Hindî ve Salih b. Behle el-Hindî adlı Hintli hekimleri saraya davet etmiştir.⁴⁷ Hekimlerin yanı sıra eczacılık ve attarlık mesleğini sürdüren çok sayıda Hintli aile Bağdat'a yerleşerek eczacı dükkanlarında, hastanelerde ve hekimlerin yanında ilaç hazırlamaya yardımcı olmuşlardır. Hatta anavatanlarından edindiği bilgileri efendileri için kullanarak fayda sağlayan Hint menşeli köleler bile bu itibarla diğer kölelerden kıymetli görülürdü.⁴⁸ Hint merkezli bu hareketliliğin artışıyla Abbâsî sarayında büyük bir itibar gören ve Hintli hekimlerin Bağdat'a gelişlerini destekleyen, organize eden ve kolaylaştıran Bermekîlerin ciddi bir payı vardı. Bermekîlerin atası olan Bermek'in Belh'de yer alan Nevbahar Budist Tapınağı'nın başrahibi olduğu ve bunlardan İslâm'ı ilk kabul edenin Halid b. Bermek olduğu söylenmektedir. Birçok alanda olduğu gibi tıp alanına da ilgi duyduğu anlaşılan Bermekîlerin girişimiyle birçok Hintli hekim saraya davet edilmiş ve bunlardan klasik Hint kaynaklarından çeviriler yapılması istenmiştir.⁴⁹ Bermekîlerin özellikle Hintli hekimleri Bağdat'a toplamada özel bir gayret içinde olduğu ve saraydaki Hint-Grek ekollerine mensup hekimlerin zaman zaman tartışma ve üstünlük mücadelesine girdikleri anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bu Hintli hekimlerden biri de Sanskritçeden Arapçaya tercümeleyen ve Bermekî Bîmaristânı (Hastanesi) başhekimisi olan İbn Dehn (Dhan) el-Hindî idi.⁵¹ İki meşhur Hint hekiminden biri olan İbn Dhan'ın Bermekî Hastanesine başhekim olarak tayin edilmesinin yanı sıra Manka el-Hindî'nin de burada çalışmış olması Bağdat'ta Cündişâpûrlu bilginlerin etkisinin yanı sıra Hintli hekim varlığının ve etkisinin de hissedilir derecede arttığını gösterir.⁵² Bu dönemde Hint etkisinin artması

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

⁴⁷ Ralph H. Major, *History of Medicine*, Oxford: Blackwell Scientific Publications: 1954, 81.

⁴⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁹ Rita Singh, *Vedic Medicine*, New Delhi: Anmol Publications, 1998, s. 138-139.

⁵⁰ Öztürk, *a.g.e.*, s. 147.

⁵¹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 305.

⁵² Öztürk, *a.g.e.*, s. 125, 146.

tercümelere olan ilgiyi de artırmışa benziyor. Nitekim klasik dönem Hint hekimlerinden olan Vāgbhaṭa'nın en önemli tıp külliyyatı olan *Aṣṭāṅgahṛdaya* adlı eser Hârûnürreşîd döneminde *Astankar* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.⁵³ Hakkında bibliyografik kayıt dışında malumât bulunmayan ve 200 yılı dolaylarında yaşamış Budist düşünür Nāgārjuna'ya ait olduğu bilinen ve müelliften üç yüzyıl sonra kadar düzenlenerek kânun formuna ulaşan *Yogaśataka* (Yüz Formül)⁵⁴ adlı eser Irak bölgesinde 800-810 yılları arasında "Kitab Tukiştel / Kitab Nevşel"⁵⁵ adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.⁵⁶ Bir başka eser de Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilen ve hakkında kaynaklarda yeterli malumatın bulunmadığı ve Zerdüş'te ait olduğu söylenen 5 bölümlük *Kitâbü'l-Mevâlid* adlı astroloji kitabıdır.⁵⁷ Eserin orijinali büyük oranda Sidonlu Dorotheus'un astroloji çalışmalarına dayandırılmıştır.⁵⁸ Hintli hekimler olan Kanka el-Hindî, Sancehel el-Hindî, Nahak el-Hindî ve Cevder el-Hindî'ye atfedilen *Kitabü'l-Mevâlid*'lerden birinin bahsedilen bu kitap olup olmadığı ise tespit edilememiştir. Bu müelliflere ait eserlerin telif veya tercüme olduğuna dair bir bilgi bulunmadığı gibi menşeleri hakkında da bilgi yoktur. Hekimlerin *Mevâlid* türünde eserler vermiş olmaları astroloji-tıp ilişkisini ortaya koymak, tıbbi astrolojiyle ilgili olup bu ilişkide hastalık teşhisinin *horoskop* yani *doğum / yıldız haritası* ile ortaya konduğu bilinmektedir. Vedik astrolojide 12 "horoskopik ev", 12 burç ve gezegenler organ ve hastalıklarla ilişkilendirilmiştir. Aynı zamanda Hint tıbbında tıbbi bitkilerin toplanma zamanının belli astrolojik işaretlere göre tayin edildiği bilinmektedir.

⁵³ Vāgbhaṭa, *Aṣṭāṅgahṛdayasamhitā*, ed/cev. Srikantha Murthy, 50. Baskı, Varanasi: Krishnnadas Academy, 2001, c. I, s. xix.

⁵⁴ Kelime anlamı olarak *Yogaśataka*, "yoga" (*birleştirmek, bağlayıcı, kontrol etmek, boyunduruk altına almak* ve *çift* anlamlarına gelen *yuj* fiili) ve "śataka" (*yüz*) sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır.

⁵⁵ İbnü'n-Nedîm ve Ebû Usaybia'nın bu kitap hakkında aktardığı bilgi aynı olup ikisi de bu kitabın yüz hastalık (dâ') ve yüz ilaç (devâ) içerdiğini kaydetmiştir. Büyük ihtimalle Ebû Usaybia, İbnü'n-Nedîm'in eserinden doğrudan alıntı yapmıştır. Fakat kitabın adı müellif veya muhakkikten kaynaklı olarak Tukiştel - توقشتل yerine Nevşel - نوفشل şeklinde yazılmıştır. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474.

⁵⁶ Kahl, *a.g.m.*, s. 89-90.

⁵⁷ Gutas, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁸ Gutas, *a.g.e.*, s. 195.

Hipokrat, “*astroloji bilmeyen hekimin kendine hekim demeye hakkı yoktur*” özdeyişi ile tıbbi astrolojinin önemini vurgulamaktadır.⁵⁹

Kültürel etkileşimin artmasıyla beraber Hint tıp mirasının İslâm tıbbına geçişi kolaylaşmıştır. Bu geçişte hem bireysel hem de kurumsal girişimlerin etkisi olmuştur. Hem şahsî hem de siyasi nüfuzunu hedefleri doğrultusunda kullanmaktan çekinmeyen ve Abbâsî bürokrasisinde etkili olan vezir Yahyâ b. Halid el-Bermekî'nin emrinde çalışanlardan bir kişiyi görevlendirerek Hint ülkesine göndermesi ve bu ülkede bilinen etkili drogları ve kökleri (akâkir) getirtmesi bu drogların daha yakından tanınmasına olanak sağlamıştır.⁶⁰ Hekimlerin tıp kitaplarında Hint menşeli yöntem, teknik ve ilaçlardan bahsetmeye başlaması aktarıma farklı bir boyut kazandırmıştır.

İslâm coğrafyasında Hintli hekimlerin eserinin bir bölümünü, paragrafını veya cümlesini alıntılama, bu eserleri kısa bir bölüm halinde özetleyerek aktarmak ya da dolaylı olarak Hint tıp bilgisine dayanmak suretiyle Hint kaynaklarından istifade eden hekimler arasında Serapion (Yuhannâ b. Serâbiyûn) (ö. 8-9 y.y.), Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 861 sonrası), er-Râzî (ö. 925), İbn Vahşiyye (ö. 930?), İbn Sînâ (ö. 1037) ve İbn Baytar (ö. 1248) vardır.⁶¹ Fakat gerek bu müelliflerin istifade ettiği sonraki kaynaklarla⁶² ilgili, gerekse de kaynaklardan yapılan alıntılama biçimiyle ilgili olarak bazı sorunsallar vardır. Benzer şekilde aktarıma konu olan bu metinler üzerine yapılan günümüz araştırmalarında alıntılarının menşei veya müelliflerinin tespiti noktasında

⁵⁹ K. Kant Bhardwaj, *The Essence of Vedic Astrology: Divine Light To Illuminate The Path of Life*, Educreation Publishing, 2017, s. 133, 135-136.

⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 409.

⁶¹ David C. Muthu, *A Short Account of The Antiquity of Hindu Medicine*, London: Bailliere, Tindall & Cox, 1927, s. 41.

⁶² Sonraki kaynaklardan kasıt, ana kaynaktan başlayarak en az üçüncü sıraya konumlandırılacak kaynaklardır. Bunların durumu ise şu şekilde izah edilebilir. Doğrudan Hint tıbbi ile ilgili ilk kaynaklar, *klasikler* ya da *samhitâlar* olarak adlandırılan külliyatlardır. Bunların müellifleri ise *Suśruta*, *Caraka* ve bunların eserlerini özetleyerek yorumlayan *Vāgbhaṭa*'dır. “Sonraki çalışmalar” ise, klasiklerden istifade etmek veya esinlenmek suretiyle eserlerini kaleme alan ikinci sıra müelliflerin eserlerine dayanır. İlk dönem Müslüman bilginleri genellikle sonraki çalışmalar veya bunların tercümelerine müracaat etmiştir. Bu sonraki çalışmalar genelde Sanskritçe veya Pehlevîce metinler olup bir kısmının Arapçaya tercüme edildiği bilgisi mevcuttur ve 6-8 yüzyıllara konumlandırılabilirler.

sorunlarla karşılaşmaktadır. Arapça literatüre aktarılmış tıp metinleri ve alıntılarının Sanskritçe asıllarının günümüzde mevcut olması karşılaştırmalı çalışmaları mümkün kılsa da alıntılanan çok sayıda pasajın izini sürmek ve bu alıntıları kaynak dilde doğrulatmanın önündeki başlıca sorun alıntı ve tercümelerin asıllarından, yani Suśruta, Caraka ve Vāgbhaṭa gibi klasiklerden, uzaklaşmış olmasıdır. Sonraki çalışmalar genellikle klasiklerden uzaklaşmış ve düzenlenmiş metinler ile tutarsız pasajlara atıfta bulunur. Vezinli şiir (metrik) formundaki metinlerin düz yazıya geçirilmesi, Sanskritçe tıp metinlerin Arapçaya aktarımında bilgilerin aslına sadık kalınmaması, değiştirilmesi hatta aslından bağımsız özetlemeler yapılması alıntılarla ilgili sorunlar arasındadır. Dolayısıyla Arapçaya aktarılan Sanskritçe klasik tıp metinleri ne orijinaleri ne de bu orijinalerine dayanan çevirileri ile aynı değildir. Bu alıntı metinler daha ziyade bu eserlerin redaksiyonlarına dayanmaktadır.⁶³ Hatta Sanskritçe bilen Bîrûnî, Hint üzerine yazdığı eserinde, Hint ölçü⁶⁴ sistemlerini tanıtırken *Çarak* şeklinde kaydettiği Caraka'nın eserinin Arapça tercümesinden istifade etmiş olmasına rağmen çeviri metinlerdeki mütercim ve müstensih kaynaklı hatalara dikkat çekerek tercüme metinler konusunda okuyucularını uyarmıştır.⁶⁵ Arapçaya aktarılan Hint merkezli bilgiyi tespit etmek oldukça güç olsa da Sanskritçe metinlerin Arapça ayak izlerini tespit etmek için üç farklı yol denenebilir. İlki kaynağı doğrudan Suśruta, Caraka, Vāgbhaṭa klasikleri olan tam metin çeviri örnekleri bulmak ki, bu konuda günümüze ulaşan bir kaynak yoktur. Sadece bu klasiklerin veya bunlara dayanan çevirilerden Arapçaya tercüme edildiğine dair bilgiler⁶⁶ mevcuttur. İkinci yöntem ise kaynağı bu Sanskritçe eserler alan çevirilerden yapılan alıntılar olup bu tarz alıntıları Ali b. Rabben et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme*'sinde, Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvi fi't-tıb*'ında ve İbnü'l-Baytâr'ın *el-Câmi'* adlı eserlerinde görmek mümkündür. Son yöntem de

⁶³ Kahl, *a.g.m.*, s. 86-87.

⁶⁴ Gerek Caraka'nın gerekse de farklı toplumlardan birçok hekim ilaç terkipleri hazırlarken ölçü ve tartıların doğru şekilde kullanımına önem verir ve bunların kullanımını eserlerinde açıklarlar.

⁶⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 126.

⁶⁶ Bu eserlerden doğrudan Sanskritçe veya dolaylı olarak Pehlevce üzerinden Arapçaya tercümeler yapıldığına dair bilgi aktaran müellifler için bkz. Vāgbhaṭa, *a.g.e.*, c. I, s. xix; el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

Sanskritçeye has isimlere veya kitaplara yapılan bibliyografik referanslardır ki bunlara daha ziyade İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, el-Bîrûnî'nin *Tahkîk-i Mâ li'l-Hind* ve İbn Ebû Usaybia'nın *Uyûnü'l-enba'* adlı eserlerinde rast gelinir.⁶⁷

Bu müellifler arasından er-Râzî, orijinal kaynaktan istifade ederken yaptığı alıntılarda hem yarı gerçek / benzer hem uyarlama hem de bağlamından uzaklaştırılmış / yabancılaştırılmış şekildeki metotları kullanmıştır. Ali b. Rabben et-Taberî'nin ise, humma bahsindeki alıntısında olduğu gibi, alıntılarını uyarlayarak kullandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸

Abbâsî halifesi Mu'tasım-Billâh döneminde Müslüman olan ve el-Mütevekkil (ö. 861)'in hizmetinde çalışan Ali b. Rabben et-Taberî, 850 yılında 7 nev' (kısım) / 30 makale (kitap) / 360 bâb (bölüm / başlık) şeklinde yazmış olduğu *Firdevsü'l-hikme* (Hikmet Cenneti) adlı tıp ansiklopedisinin 7. kısmının⁶⁹ 4. makalesini Hint tıbbına ait eserlerin kısa bir özetine ayırmıştır.⁷⁰ Eserinde Hint kitaplarından istifade etme amacını Hint ilaçlarının üstünlüklerini öğrencilerine tanıtarak onlara katkı sağlamak olduğunu belirtmiştir. Müellif, *Firdevsü'l-Hikme* adlı bu eserinde meşhur Hint hekimlerine ait tıp kaynakları *Caraka-samhitâ* (*Caraka* - جرک), *Suśruta-samhitâ* (*Susrud* - سسررد), muhtemelen Mād̄hava'ya ait *Nidanam-samhitâ* (*Nidan* - ندان)⁷¹, Vāgbhata'ya ait *Aṣṭāṅgharḍaya-samhitâ* (*Aṣṭāṅkhradya* - اشتانقهردي)'nin yanı sıra kadın

⁶⁷ Kahl, *a.g.m.*, s. 87.

⁶⁸ Kahl, *a.g.m.*, s. 93-95.

⁶⁹ Kitabın 7. kısmı 4 makaleden oluşmaktadır. 1. Makale 11 bâb; 2. Makale 5 bâb; 3. Makale 6 bâb ve 4. Makale 35 bâbdan oluşur.

⁷⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. fihrist+557-593; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 354; Edward G. Browne, *Arabian Medicine: Being the Fitzpatrick Lectures Delivered at the College of Physicians in November 1919 and November 1920*, Cambridge, [Cambridge] University Press, 1921, s. 38-39.

⁷¹ Mād̄hava'nın (MS 700 civarı) patolojiye dair *Nidanam-samhitâ* veya *Nidāna* olarak bilinen bu eseri tamamen manzum biçimde yazılmış olup günümüzde hâlâ rağbet görmektedir. Arapça literatürdeki biyobibliyografik notlara göre bu eser Arapçaya tercüme edilmiştir. Tercüme esere dair bir bilgi bulunmamakla beraber sadece bu eserden yapılan alıntılarını izi sürülebilmektedir. Nidāna'nın diğer Ayurvedik metinlerle aynı zamanda yaklaşık olarak 9. yüzyılın başlarında Bağdat'ta tercüme edildiğini varsaymak doğru olur. Kahl, *a.g.m.*, s. 90-91.

hastalıkları⁷² ve cildiye konularında “Hintli bir kadına ait [tarafından yazılan] kitaplardan”⁷³ yararlandığını belirtmiştir. Müellifin Hint tıbbi ile ilgili başlıklarda verdiği bilgiler Suśruta, Caraka ve Vāgbhata’nın eserlerinin, en azından günümüze ulaşmış versiyonlarının ilgili bölümleri ile karşılaştığında neredeyse uyduğu görülmektedir. Böylece müellifin “muhtasar Hint tıbbi” olarak da adlandırabileceğimiz bu bölümünde en az beş Hintli müellifin kaynaklarından istifade ettiği ve tercümeden kaynaklı isim / terim değişikliklerine (örn. tridośa / tridośa=üç bela, üç hilt yerine *hiltlar* demesi gibi) gittiği anlaşılmaktadır.⁷⁴ Bölümün içeriği genel olarak *tıbbın kökeni, tıp ahlâkı, hastalık etiyojisi ve patolojisi, embriyoloji, fizyoloji, humoral patoloji teorisi, psikoloji, hıfzıssihha, mevsimler-beden ilişkisi, beslenme, dahili hastalıklar, tedaviler ve akrâbâdîn* ile ilgilidir. Hint kaynaklarında detaylıca anlatılan fakat müellifin bu bölümde işlemediği veya çok az değindiği başlıca alanlar ise *anatomi, pediatri ve kadın doğum, kulak-burun-boğaz, toksikoloji, cerrahi uygulamalar ve cerrahî aletlerdir*.⁷⁵ Konu başlıkları ise: 7/4/1. *Hastalık sebepleri (etiyojisi)*, antik Hint tıp sistemine uygun olarak, 5 unsur teorisi,⁷⁶ dini kurallara uymama yani günahlarla ve kötü davranışlara sapmalarla açıklanmıştır. Burada aynı zamanda Hint tıbbının Brahman’dan aktarımı serüveni anlatılmaktadır.⁷⁷ 7/4/2. *Tıbbın (ayurveda) 8 branş⁷⁸; 7/4/3. Tıp öğrencisinde bulunması gereken*

⁷² Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü’l-hikme*, thk. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî, Berlin: Kunstdruckerei Sonne, 1928, s.y. bkz. *بیج*.

⁷³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 591.

⁷⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 557-8, 562, 578, 591.

⁷⁵ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s.y. bkz. fihrist.

⁷⁶ Diğer medeniyetlerin *dört unsur / anâsır-ı erbaa* ve daha sonra onunla ilişkilendirilen *dört hilt / ahlât-ı erbaa* üzerine kurulan *humoral patoloji teorisinin* aksine, antik Hint tıbbına göre hastalık etiyojisi *beş unsur teorisi / pañcamahâbhûta* olan *toprak/prthvî, su/jala, ateş/agni, hava/vâyü, esir/ākāśa* ve bunlarla ilişkilendirilen *üç hilt teorisi* (tridośa= kapha/balgam, pitta/safra, vata/hava-boşluk) açıklanır. Müellif bu kavramı *el-Mahabûtü’l-Hamsetü’l-Mu’tedile* (المهابوت الخمسة معتدلة) şeklinde kullanarak kelimenin anlamı itibariyle *pañcamahâbhûta* (beş+unsur)’ya yakın bir anlamda kullanmıştır. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 557; Kavak, *a.g.t.*, s. 93.

⁷⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 557-558.

⁷⁸ Bu branşlar ve *Firdevsü’l-hikme*’deki karşılıkları: *şalyatantra* (cerrahi)=*mibzâi*-مبضي (kan alma/flebotomi, merhemler vb.); *şâlâkyatantra* (kulak-burun-boğaz, göz, baş)=*meylî*-ميلي (göz hastalıkları); *kâyacikitsâ* (dâhili tıp)=*cismâi*-جسمي (diğer hastalık tedavileri); *bhütavidyâ* (demonoloji, psikiyatri, ruhsal)=*ervâhî*-أرواحي (cin çıkarma); *kaumâra-bhṛtya* (obsestrik, jinekoloji ve pediatri)=*etfâlî*-أطفالی (çocuk ve kadın

yeterlilikler ve ahlaki değerler⁷⁹; 7/4/4. Doğru ilaç yönetimi ve tedavi seçimi ve bu konularda aceleden kaçınma⁸⁰; 7/4/5. İnsan ve hayvanın oluşumu⁸¹; 7/4/6. Cenin ve organların oluşumu ve yapıları⁸²; 7/4/7. Hıltlar ve bu üç hıltın (tridoşa) yükselmesi veya düşmesinin bedendeki [fizyolojik] etkileri⁸³; 7/4/8. Hıfzıssıhha tedbirleri ve yönetimi⁸⁴; 7/4/9. Bedensel 14 doğal dürtünün baskılanmasının zararları ve sebep oldukları hastalıklar⁸⁵; 7/4/10. Zıt özellikli gıdaları (acı, ekşi, tatlı, tuz; soğuk, sıcak; yağ, asit) tüketmenin zararları⁸⁶; 7/4/11. Suların özellikleri (nehir, yağmur, kaynak), hangi suyun hangi hastalıklara karşı yararlı ve zararlı olduğu, aç karnına su içmenin sindirim ve yağlar üzerindeki olumlu etkileri⁸⁷; 7/4/12. Tatlar (tatlı, ekşi, tuzlu, acı, mırr/ekşimsi, büzücü olmak üzere 6 tat) ve yiyecekler (yarar ve zarar dengesi ve doğru beslenme kaideleri)⁸⁸; 7/4/13. Yemek öncesi ve sonrası âdetler (sofra

hastalıkları ve tedavisi); *agadatantra* (zehir/panzehir)=*tiryâki*-ترياقی (öldürücü zehir tedavileri için panzehirler); *rasāyanatantra* (geriyatri, gençleşme)=*meşşab*-المشب (gençlik iksiri, gençleşme); *vâjīkaraṇatantra* (cinsellik, bah)=*bâhî*-باهی (şehvet, bah artırıcılar). Bu bâbda verilen bilgilerin Hint tıp kaynakları ile neredeyse birebir örtüştüğü anlaşılmıştır. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 558; Kavak, *a.g.t.*, s. 558.

⁷⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 558-9.

⁸⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 559-60.

⁸¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 560-1.

⁸² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 561-3.

⁸³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 563-4.

⁸⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 565-6.

⁸⁵ Bu dürtüler: İdrar, gaita, yellenme, hapsirme, geğirme, şehvet, açlık, susuzluk, uyku, öksürük, kusma, üzüntü, ter ve baştan akan salgılar (kan vs.)'dir. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 567.

⁸⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 567-8.

⁸⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 568-9.

⁸⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 569-70.

âdabı ve görgü kuralları)⁸⁹; 7/4/14. *İçecekler*⁹⁰; 7/4/15. *Şarapların/içkilerin yarar ve zararları*⁹¹; 7/4/16. *Süt çeşitleri* (inek, manda, keçi sütü) ve hastalıklara karşı faydaları⁹²; 7/4/17. *Mevsimlerin* beden üzerindeki etkileri ve mevsimlere göre sağlık tedbirleri⁹³; 7/4/18. Tıp ve sağlıkla ilgili özdeyiş ve atasözleri⁹⁴; 7/4/19. *Hastalık sebepleri* (9 kısımda incelenir. Tridoşa denilen üç hıltın dengesinin bozulması, “kalıtsal (cüzzam ve basurlar gibi)”, üzüntü, öfke, aşırı sevmeye kaynaklı psikolojik rahatsızlıklar v.dğr.)⁹⁵; 7/4/20. *Tedavi zorluğuna ve kolaylığına göre hastalık seviyeleri* (4 seviye: çabuk iyileşen, zor iyileşen, tedavisi olan ve olmayan) ve tedavi edilmeyecekler⁹⁶; 7/4/21. *Fizik muayene yöntemleri* (3'lü aşama: gözlem / yoklama-palpasyon /sorgulama-anamnez)⁹⁷; 7/4/22. *Hava-boşluk (vata) hıltının yükselmesinin nedenleri, belirtileri ve tedavileri*⁹⁸; 7/4/23. *Üç hıltın (tridoşa) da baskın gelmesi* (yükselmesi) durumunda ortaya çıkacak rahatsızlıklar⁹⁹; 7/4/24. *Hastalıkta beden-ruh ilişkisine göre tedavi yöntemleri*¹⁰⁰; 7/4/25. *Hıçırık*

⁸⁹ Bu kurallara göre ebeveynler, akrabalar, komşular, misafirler, yabancılar, dilenciler, ahır hayvanları ve kuşları da hesaba katan yemek sistemi ile hareket etmek durumundadır. Eller yıkanır ve sofraya temiz bir yere kurur. Önce yağ, yağlı ve saf gıdalar tüketilir. Sonra tuzlulara ve hafif meyvelere geçilir. Kaynağı bilinmeyen, kirli ve yanmış yemekler tüketilmediği gibi hareket halinde, güneşte, karanlıkta, yatakta yemek yemekten sakınılır, adak yemeği ve önceki günden kalan yemekler yenilmez. Yemekler ne hızlı ne de yavaş yenilir, yemekten sonra yüz adım atılır, *tambul* (tanbel, pan, betel yaprağı) çiğnenir ve sola yaslanarak dinlenilir. Yemekten sonra yıkanmamış gıdalardan, bineğe binmekten, kızartılmış tahıllardan uzak durulması önerilir. Hafif ve sıcak olan yemek tercih edilir. Bu tavsiyelerin mide ateşini dengelediği hem bedeni hem de ruhu beslediği ve yaşlanmayı geciktirdiği aktarılır. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 570-1.

⁹⁰ Yemeklerle birlikte, özellikle de hafiflik ve ağırlığına göre, içecekler tercih edilir. Yağlı etlerde şarap, hurma ve kuru üzüm nebizi; yabani hayvan etinde bal; keklik, toygar kuşu ve kümes hayvanı etinde incir nebizi; manda ve domuz etinde şeker kamışı ve pirinç nebizi veya ballı su; saksığan, balıkçıl, yırtıcı ve serçe etinde arpa nebizi önerilir. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 571.

⁹¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 571-3.

⁹² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 573-4.

⁹³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 574-6.

⁹⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 576-8.

⁹⁵ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 578-9.

⁹⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 579-80.

⁹⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 580.

⁹⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 580-1

⁹⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 581.

¹⁰⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 581-2

tedavisi (sığır kemiği, kirpi diken, yanmış tavus kuşu tüyleri, su, zencefil terkihi veya keçi sütü içme)¹⁰¹; 7/4/26. *Öksürük belirtileri ve tedavisi*¹⁰²; 7/4/27. *Susama hastalığının belirtileri ve tedavisi*¹⁰³; 7/4/28. *İshal ve verem hastalıklarının nedenleri*¹⁰⁴; 7/4/29. *Hummaların (ateş tipleri) nedenleri ve belirtileri*¹⁰⁵; 7/4/30. *Hummaların tedavileri*¹⁰⁶; 7/4/31. *Kan alma* (kimlerden kan alınmayacağı) ve *kan durdurma* (deniz köpüğü/tortusu ile)¹⁰⁷; 7/4/32. *Uzun veya kısa bir hayat sürecek olanlarda görülen belirtiler ve ölümcül hastalık belirtileri*¹⁰⁸; 7/4/33. *Ruhun bedene girmesi* (tenâsüh-reenkarnasyon)¹⁰⁹; 7/4/34. *İshal ve hummaların tedavisinde kullanılan edviyeler* (drog, ilaç)¹¹⁰; 7/4/35. *“Hintli bir kadına ait kitaptan” yüz temizliği (güzelliği) ve rahim ağzı [kanseri] tedavileri, gebelik ve ikiz gebelik yöntemleri*¹¹¹; 7/4/36. *Mürekkep ilaçlardan* (akrâbâdîn)¹¹² oluşmaktadır. Müellif son bâbın bitiminde: *“Bunlar Hint kitaplarından aldıklarım olup en iyiyi bilen Allah’tır”* diyerek hem bahsi hem kitabı bitirir.¹¹³

Serapion (Yuhannâ b. Serâbiyûn) ve Ebû Bekir er-Râzî’ye ait eserlerin Latince tercümelerinde Caraka’dan alıntılar olduğu söylenmiştir.¹¹⁴ Yapılan araştırmada ise sadece Ebû Bekir er-Râzî’nin alıntılarında ulaşılabildiği ve bu alıntılar Arapça nüshasından derlenmiştir. *el-Hâvi fi’t-tıbb* adlı eserinde bir hastalık veya kavram ile ilgili bilgi verirken önce klinik tecrübelerini aktaran er-Râzî, daha sonra farklı milletlerden meşhur hekimlerin görüşlerine yer verir. Atıfta bulunduğu veya alıntı¹¹⁵

¹⁰¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 583.

¹⁰² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 583.

¹⁰³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 583.

¹⁰⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 584.

¹⁰⁵ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 584-5.

¹⁰⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 585-6.

¹⁰⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 586.

¹⁰⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 586-8.

¹⁰⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 588-90.

¹¹⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 590-1.

¹¹¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 591-4.

¹¹² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 594-624.

¹¹³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 624.

¹¹⁴ Muthu, *a.g.e.*, s. 41.

¹¹⁵ er-Râzî’nin, *Şarak el-Hindî* (شرك الهندي) şeklinde bahsettiği Caraka’dan yaptığı alıntıların özet içeriği şu şekildedir: *“Kalp yetmezliğine ve kalbi güçlendirmeye dair reçete, mesane taşı düşürmeye yönelik mücerreb reçete, ilkbaharda artış gösteren eklem*

yaptığı Hintli hekimler arasında efsanevi bir kişilik olarak bilinen Atra (Ātreya-Punarvasu)'nın¹¹⁶ yanı sıra gerçek kişilikler olan Susrud (Suśruta), Şarak el-Hindî (Caraka), Vāgbhaṭa, Ravigupta (*Sindhāṣār / Siddhasāra* eseri üzerinden), Mādhava ve ismi meçhul bir müellif vardır.¹¹⁷ Ayrıca er-Râzî, Hintli kaynaklarından birinin “Farsça künnaşından” istifade ettiğini bildirmektedir.¹¹⁸ Burada Şarak el-Hindî olarak bahsedilen hekim önceden belirttiğimiz gibi meşhur Hint hekimi Caraka’dır. Hekimler bahsinde detaylı biyografisini vermiş olduğumuz Sancehel adlı Hintli hekim de muhtemelen Caraka’nın *Caraka-saḥhitā* adlı eserini “Kitābü Şarak el-Hindî” adıyla yorumlamıştır. Abdullah b. Ali de daha önceden Sanskritçeden Pehlevîceye tercüme edilmiş olan bu

ağrıları, nikris (gut) hastalığı tedavileri, vücudun doğal boşluklarında meydana gelen iltihaplanma (ampiyem) ve apse sebepleri ve bunlara karşı neşterli/neştersiz cerrahi müdahale yöntemleri, yüksek ateşe karşı verilmemesi gereken ilaçlar, hava ve rutubetin beden üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri, iyileşme (nekâhet) evresinde dikkat edilmesi gereken hususlar, emlec (amla) meyvesinin faydaları, sarımsağın kuluç, siyatik, akciğer ülseri, humma ve mide rahatsızlıklarına karşı faydası, bahak ve baras hastalıkları” şeklindedir. Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvi fi’l-tıbb*, thk. Heysem Halife et- Tâîmî, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l- Arabi, 2002, c. II, s. 448; III, s. 286, 470; IV, s. 33, 250, 433; V, s. 38; VI, s. 39, 78; VII, s. 476; diğer Hintli hekimlerden yaptığı alıntılar için bkz. Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 192, 374, 380, 387, 390, 411-412, 440, 444, 509; V, s. 38; VI, s. 78; VI, s. 445; VII, s. 494. er-Râzî’nin atıfta bulunduğu Hintli hekimlere dair metinler, tercüme ve Sanskritçe-Arapça karşılaştırmalı metinler için bkz. Oliver Kahl, *The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the Comprehensive Book of Rhazes*, Leiden: Brill, 2015, s. 71-159.

¹¹⁶ Arapçaya aktarımlarda Atra olarak kullanılan ve genel olarak Ātreya (अत्रेय) olarak bilinen Atra’nın Hindu geleneğinin yedi rişisinden (rahip-bilge) biri olarak görülen Atri’nin (अत्रि) soyundan geldiğine inanılır. Kabul gören inanişaya göre tıp ilmi yani Ayurveda, Brahma’dan başlayarak bir sonrakine aktarılması şeklinde Prajapati’ye, Aşvinler’e, İndra’ya, Bharadvāja’ya ve nihayetinde Ātreya- Punarvasu’ya geçmiştir. Antik Hint tıp geleneği olan Ayurvedanın ilk öğreticilerinden biri sayılan Atra’nın altı öğrencisinin (Agniveśa, Bhela, Jātukarṇa, Parāśara, Hārita, Kṣārapāṇi) her birinin birer tıp külliyyatı yazdığına inanılır. Antik Hint destanlarında ve kutsal metinlerinde de geçen bu efsanevi kişilik Yunan mitolojisindeki Asklepios’un Hint versiyonu olarak kabul edilir. Arapça aktarımlarda, tarihselliği tartışmaları bir yana, Ātreya’nın doğrudan bir müellif olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ātreya’nın bu şekilde bilinmesi muhtemelen klasik Hint tıp eserlerindeki metinlerin başında ve sonlarında bu isme atıfta bulunulmasından kaynaklanmaktadır. Caraka külliyyatının her bölümünün “Kutsal Ātreya buyurdu ki” şeklinde başlaması buna bir örnektir. Kahl, *a.g.m.*, s. 88; Kavak, *a.g.t.*, s. 84.

¹¹⁷ Kahl, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁸ Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 440, 444.

kitabı Pehlevîceden Arapçaya aktarmıştır.¹¹⁹ er-Râzî'nin Caraka'dan yorumlamak / değiştirmek suretiyle yaptığı alıntı ve alıntının orijinali şu şekildedir:

Caraka: Bir kişi hayızlı, hasta, ahlaksız, çirkin veya görgüsüz bir kadınla cinsel münasebette bulunmamalıdır. Ereksiyon olmadan, aç ve tokken, düz olmayan yatakta, büyük ve küçük tuvaleti varken, egzersizden sonra, oruçtan sonra, bitkinken ve mahremiyet [gözetmeden] cinsel ilişkiye girme!¹²⁰

er-Râzî: Şarak el-Hindi der ki: İdrar ve dışkı varken [aynı zamanda], hayızlı, hasta, (çok) genç, çok yaşlı [veya] kısır kadınla ilişkiye girmekten kaçının. Açken, susamışken, üzgünken, uykusuzken, göz iltihabı varken, sarhoşken, ishalken veya kusmuşken [de cinsel münasebetten] sakının.¹²¹

Hem er-Râzî hem de et-Taberî'nin humma bahsinde Suśruta'nın eserinden istifade ettiği ve bu bilgileri metinlerine uyarladıkları anlaşılmaktadır. Buna göre orijinal pasaj ve ondan yapılan alıntı şu şekildedir:

Suśruta: Düzensiz ateş nöbetinden kaynaklı ateşi olan hasta, zehirsiz yılanlarla, evcil fillerle veya sahte haydutlarla korkutulmalı, yiyecek hiçbir şey verilmemeli; ağır ve salgıyı artırıcı şeyler vererek sık sık kusturulmalı, [ayrıca] titreme geldiğinde kedi dışkısı ile hasta tütsülenmelidir.¹²²

et-Taberî: 4 günde 1 gelen rub' hummasına ve titreten hummalara karşı kedi dışkısı (senanir) tütsülenir ve hummalının (mahmum) üzerine azı dişleri [çift zehir dişleri] çekilmiş yılan sürülür [saldırılır] ve kişi üzerine kılıçla gelen düşmanla korkutulur.¹²³

er-Râzî: Tekrarlayan ateşe (mu'avide / rub' humması) ve hastayı titreten ateşe karşı kedi dışkisından yapılmış tütsüyü tatbik etmek, dişleri çekilmiş yılan veya içeriye kılıçla giren sahte bir düşmanla onu korkutmak ve[ya] tıka basa yedirtip onu kusturmak faydalıdır.¹²⁴

er-Râzî'nin humma ve diyet bahislerinde isim vermeden, sadece Hint menşeli olduğunu belirterek istifade ettiği müelliflerden biri de Vāgbhaṭa olup orijinal metin ve alıntılar şöyledir:

¹¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

¹²⁰ Kahl, *a.g.m.*, s. 94-95.

¹²¹ Kahl, *a.g.m.*, s. 95; Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 380.

¹²² Kahl, *a.g.m.*, s. 93; Sushruta, *a.g.e.*, c. III, s. 202.

¹²³ Kahl, *a.g.m.*, s. 94; Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 585.

¹²⁴ Kahl, *a.g.m.*, s. 94.

“Vāgbhaṭa: Ateş hastalıkların efendisidir. Bir fenalıktır.”¹²⁵

“er-Râzî: Bazı Hint kitapları şöyle der: Bazen humma (ateş) fenalıklardan / günahlardandır [kaynaklanır].”¹²⁶

“Vāgbhaṭa: Yaz mevsiminde tuzlu, acı ve ekşi şeyler yemekten kaçınmalı, fiziksel hareketlerden (egzersiz) ve güneş ışığına maruz kalmaktan kaçınmalı, yemek olarak tatlı, hafif ve yağlı tüketmeli, serin ve sıvı [tercih etmeli].”¹²⁷

“er-Râzî: Hintlilerin bazı kitaplarında şöyle bahsedilmiştir: Yazın tuzlu ve acı şeylerden, fiziksel hareketlerden kaçınmalı; hafif, tatlı, [veya] yağlı şeyler yemeli, evini serin tutmalı, ara ara ve bol su içmeli ve soğuk suyla yıkanmalıdır.”¹²⁸

Ravigupta'nın *Siddhasāra* adlı eserine atfen er-Râzî, “Sindhaşâr el-Hindi der ki” şeklindeki kullanımıyla müellif adı vermeden eserinden istifade eder. Ravigupta'dan yarı gerçek / benzer aktarım yolunu kullanarak alıntılar yapar. Bu alıntılardan birinin orijinali ve alıntı metni şu şekildedir:

“Ravigupta: Ateşi olan ve iyileşmekte olan kişi, kuvveti yerine gelene kadar ağır yemeklerden, soğuk sudan, gündüz uykusundan ve yorulmaktan kaçınmalıdır.”¹²⁹

“er-Râzî: Sindhaşâr / Sindhaşar der ki: Nekahet (iyileşme) evresindeki kimse bedeneni eski haline gelip ayağa kalkana dek ağır yemeklerden, soğuk sudan, gündüz uykusundan ve yorulmaktan kaçınmalıdır”¹³⁰ şeklindedir.

İbn Vahşiyye'nin *Kitabü'l-Sümûm* adlı zehir kitabı tercümesinin içeriğinin dolaylı olarak Hint tıp bilgisine dayandırıldığı anlaşılmaktadır. İbn Vahşiyye, eserini kaleme alırken Araplardan farklı olarak Ârâmî mensubiyetinden dolayı Bâbil-Ârâmî-Süryânî kültürünü yüceltmek adına zehir konusunda makbul ve meşhur görülen Hint tıp bilgisine, uygulamalı kimyasallar konusunda çok fazla veri biriktiren Keldânî ve Bâbil folkloruna ve literatürüne başvurmayı tercih etmiştir.¹³¹ Nabatça

¹²⁵ Kahl, *a.g.m.*, s. 94; Vāgbhaṭa, *a.g.e.*, c. II, s. 11; Kavak, *a.g.t.*, s. 143.

¹²⁶ Kahl, *a.g.m.*, s. 94 Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. IV, s. 307.

¹²⁷ Kahl, *a.g.m.*, s. 92.

¹²⁸ Kahl, *a.g.m.*, s. 93.

¹²⁹ Kahl, *a.g.m.*, s. 93.

¹³⁰ Kahl, *a.g.m.*, s. 93; Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. V, s. 38.

¹³¹ Martin Levey, “Chemistry in the Kitab al-Sumum (Book of Poisons) by Ibn al-Wahshiya”, *Chymia*, 1964, (9), ss. 33-45, s. 33.

bir eseri tercüme ederek kaleme aldığı bu eserinde “hayali ve sonradan ekleme”¹³², “doğa ve doğaüstü içerikler”, “hurafe” ve folklorik bilgi içeren çok sayıda tartışmalı bilgi vardır.¹³³ Kitabında Yarbūkā ve Sūhāb Sāt adındaki Nabatî müelliflerinin eserleri ve folklorundan istifade etmesinin yanı sıra Hint, Grek, Mısır, Pers ve Çin tıp mirasına da göndermeler vardır. Eserinde terkiplerle kullanılan kimyevî ve bitkisel drogların bir kısmı ile, “doğaüstü” bilgilerin çoğu Hint tıbbına dayandırılmıştır.¹³⁴ Ayrıca İbn Vahşiyye, “Ankabūthā ve Sibyāta” adlı iki müellife ait zehir kitaplarını incelediğini fakat tercüme etmek için uygun bir zaman beklediğini söylemektedir. Özellikle Sibyāta’nın ön plana çıkarılan eserindeki *fil-insan-jüpiter* denklemi Hint Vedik astrolojisi ve doğum haritası bağlamına uygun düşmektedir. Sibyāta’dan büyüclük ve *adam otu kökü* konusunda alıntılar yaptığını açıklayan müellif tercüme kitabını 883 (h. 270) tarihinde tamamladığını belirtmiştir.¹³⁵

Hint tıp kaynaklarından istifade ettiği anlaşılan diğer bir hekim de İbn Sînâ olup *el-Kânûn ff’t-Tıbb* eserinin sülûk tedavisi bahsinde verdiği bilgilerle kadim Hint hekimi Suśruta’nın aynı bahsinde geçen bilgiler büyük oranda örtüşmekte ve bu anlatımda İbn Sînâ’nın Suśruta’ya yakın bir yöntem takip ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁶

İbn Sînâ aktarım yaparken “*el-Hind söyledi*” şeklindeki kullanımıyla alıntının menşeinin Hintli hekim / hekimler olduğunu belirtmesine rağmen alıntı yaptığı hekim, eser ve eserin dili hakkında bilgi vermemiştir.¹³⁷ Bu durumda müellif, Hintli hekimlerin Sanskritçe tıp külliyatlarından istifade etmiş olabileceği gibi bu eserlerin Pehlevîce ve Arapça tercümelerine de başvurmuş olabilir. Bu belirsizliği açıklığa kavuşturmak, alıntının menşei ve benzerliğini ortaya çıkarmak için ya günümüzde mevcudiyetleri hakkında bir bilgi bulunmayan Pehlevîce ve Arapça tercümelerine ya da Suśruta, Caraka ve Vāgbhaṭa’nın günümüze ulaşan külliyatlarına başvurmak ihtiyacı doğmuştur. Yapılan

¹³² Wolfdietrich Fisher, *Grundriß der Arabischen Philologie (GAP)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992, Band III: Supplement, s.138.

¹³³ Levey, *a.g.m.*, s. 34.

¹³⁴ Levey, *a.g.m.*, s. 35, 44-45.

¹³⁵ Levey, *a.g.m.*, s. 44.

¹³⁶ Muthu, *a.g.e.*, s. 41.

¹³⁷ İbn Sînâ, *el-Kânûn ff’t-Tıbb*, haz. Muhammed Emin ed-Dannavi, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, h.1420/m.1999, c. I, s. 302.

karşılaştırmalar sonucunda İbn Sînâ aktarımının kaynağının Caraka¹³⁸ külliyyatı olmadığı, Suśruta ve onun eserinin açıklayıcısı ve özetleyicisi Vāgbhaṭa'nın¹³⁹ verdiği bilgilerle kısmen örtüştüğü anlaşılmıştır. İbn Sînâ aktarımlarının Suśruta'nın verdiği bilgilerle örtüştüğü noktalar sülüklerin *renk, şekil ve yaşam alanlarıdır*.

Buna göre benzer hususlar *renkleri* (siyah, gri, yeşilimsi / maş fasulyesi rengi, zırnık rengi, karaciğer rengi), *şekilleri* (sırt çizgileri, büyük-küçükbaşlı, yuvarlak, yılanbalığı, fare kuyruğu, bukalemun veya küçük çekirge gibi) ve *yaşam alanları* (balçıklı, yosunlu, berrak su, akan su, kurbağa yaşayan yerler)'dir. Bu bilgiler sayesinde sülüklerin zehirli olup olmadığı tespit edilmekteydi. Suśruta sülükleri 6'sı zehirli, 6'sı zehirsiz olmak üzere 12 başlıkta¹⁴⁰ inceleyip her birini isimlendirmek suretiyle zikretmişse de bu bilgileri ondan alıntı yapan İbn Sînâ'da göremiyoruz. İbn Sînâ'nın sülüğün kullanılmadan önce temizlenerek çamurlarından arındırılması, kusturulması, temiz suda bekletilmesi ve su değiştirme süreleri, beslenilmesi, istenilen (hastalık olan) bölgeye yapıştırılarak uygulanması ve nihayetinde vücuttan uzaklaştırılması ile ilgili verdiği bilgiler Suśruta'nın aynı bölümde verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Fakat İbn Sînâ'nın bu işlemler sırasında bazı yöntemleri ve araçları eşdeğer özellik taşıyan, daha kolay temin edilebilen veya bilinenlerle değiştirdiği anlaşılmıştır. Örneğin sülüğü vücuttan ayırmak için Suśruta, öğütölmüş kaya tuzu, pirinç tozu ve yağ kullanırken İbn Sînâ'nın tuz, kül, boraks, yakılmış keten, sünger ve yün kullanılmasını tavsiye etmiştir. Uygulama sonrasında gelişebilecek şişmelere veya kanamalara karşı Suśruta, hemostatik ajan olarak ilgili bölgeye *bal, soğuk su veya tatlı / serin yakı* tatbik etmeyi önerirken İbn Sînâ *öğütölmüş yanık mazi, kireç, kül ve toprak* önerir. Ayrıca zehirli sülük

¹³⁸ Caraka'nın eserinde müstakil bir sülük bahsi bulunmayıp sadece bazı tedavilerde ve cerrahi uygulamalarda sülük kullanımına dair tek cümlelik bilgiler mevcuttur. Caraka, *a.g.e.*, c. V, s. 70, 582, 599, 621, 772, 776, 785, 798.

¹³⁹ Vāgbhaṭa muhtemelen Suśruta'dan alıntılanmış olduğu sülük bahsini (jalaukā - जलौका) küçük bazı ilavelerle zenginleştirerek, Suśruta'da olduğu gibi, konuyu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Vāgbhaṭa, *a.g.e.*, c. I, s. 303-307.

¹⁴⁰ Zehirli sülükler *kṛṣṇā, karvurā, alagardā, indrāyudhā, sāmudrikā* ve *hochandanā*; zehirsiz sülükler ise *kapila, pinga, śankhamukhi, mūṣikā, pundarimukhā* ve *śarāvikā*'dir. Etimolojik olarak bu isimlerin bir kısmının sülüğün taşıdığı renk adından türetildiği (ör. Siyah renkteki sülüğe *kṛṣṇā=siyah* isminin verilmesi gibi) anlaşılmıştır. Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 99-101.

ısırması belirtileri (ateş, kusma, kaşıntı, şişkinlik, bayılma) ve sülük uygulamasının fayda sağladığı hastalıklar konularının da benzerlik taşıdığı görülmektedir.¹⁴¹

İbn Sînâ'nın bahsetmediği, Suśruta'nın ise detaylı anlattığı noktalar: mizaçlar yönüyle "kanın kirlenmesi"nin etiolojisi ve tedavisi, uygulanacak gruplar (yaşlı, kadın, bebek, hassas bünye)¹⁴², özelde jalaukā (sülük) kelimesi genelde sülük isimlerinin etimolojik tanımı¹⁴³, zehirli sülüklere karşı kullanılacak panzehir, iksir veya merhem¹⁴⁴, zehirsiz sülüklerin temin edilebileceği coğrafi alanlar (Türkistan / Yavana; Gat dağları / Hindistan vd.)¹⁴⁵, işlem bittikten sonra "kirli kan" miktarının tespiti ve nihayetinde hekimin sülükleri ayırt edebilmedeki bilgisi ve uygulamadaki yetkinliğidir.¹⁴⁶

İbn Sînâ'nın alıntı yaptığı Hintli müellif hakkında güçlü tahminler öne sürebilmek mümkünse de er-Razî ve Serapion (Yuhannâ b. Serâbiyûn) konusunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Müelliflerin alıntı yaptığı kişinin adını eksik veya farklı bir şekilde belirtmesi (bazılarına sadece *el-Hindî* demesi gibi) alıntılanan kişinin biyografik açıdan izini sürmemizi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı biyografileri hakkında tahmin yürütmenin bile zor olduğu bu üç Hintli müelliften yapılan çok sayıda alıntının gerçek müellif ve eserlerini tespit etmek, İbn Sînâ'nın sülük bahsi aktarımındaki gibi spesifik bir konu üzerine yapılmış bir alıntıyı bulup orijinal kaynağı ile karşılaştırmaktan daha zordur. Yani er-Râzî'nin Hintli kaynaklarını tüm açıklığıyla tespit etmek güçtür ve tespiti konusundaki çabalardan da bir netice elde edilememiştir.

Bîrûnî'nin, *Kitâbü's-Saydana*¹⁴⁷ adlı eserinde bitki isimlerinin Grekçe, Farsça, Hintçe (Sanskritçe) hatta Latince eş anlamlılarını vermesi

¹⁴¹ İbn Sînâ, *a.g.e.*, c. I, s. 302; Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 99-105.

¹⁴² Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 98.

¹⁴³ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 99.

¹⁴⁴ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 100.

¹⁴⁵ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 101.

¹⁴⁶ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 105.

¹⁴⁷ Müellif, eserinde *saydana* kelimesinin (ج- c harfinin ص- s harfine dönüşmesi) *sandal* ağacının Sanskritçedeki karşılığı olan *candana* (चन्दन) ve metinde geçtiği şekliyle *çandan* / *çandal* (چندن - چندل) kelimesi ile olan ilişkisini, kelimenin Sanskritçe-Arapça-Farsça kullanımını ve etimolojisini tartışmaktadır. el-Bîrûnî, *Kitâbü's-Saydana*, thk. Hakîm

eczacılık alanında Hint tıbbından Arapçaya aktarılan bilgilerin veya kavramların anlaşılmasında kıymetli görülebilir.¹⁴⁸ Bîrûnî bu eserinde isim belirterek Şarak el-Hindî (Caraka)¹⁴⁹ ve Susrud el-Hindi (Suśruta)¹⁵⁰ olmak üzere iki Hintli müelliften; isim belirtmeksizin sadece “Hintli hekimlerin kitaplarından...”¹⁵¹ şeklindeki kullanımıyla da Hint tıp kaynaklarından alıntılar yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bîrûnî'nin bu kitabında *emlec* (amla) meyvesi bahsinde yaptığı alıntı şu şekildedir:

Şarak el-Hindî: “Emlec sıcaktır [yapısı itibariyle tesahhun yani ısıtıcıdır]”.¹⁵²

Boraks minerali bahsinde yaptığı alıntı ise şekildedir:

Susrud el-Hindi: el-Bûrak'ın [boraks] ‘madenî’ ve arpa kavından imal edilen ‘şâîrî’ türleri vardır. Ağaç kavından olan da bunun gibidir. Ayrıca *borak el-ğarabın*¹⁵³, Fırat kavağı (ğarab) pişirildikten sonra ondan çıkan içerik olduğu söylenir.¹⁵⁴

Benzer şekilde müellifin Hint üzerine yazdığı *Tahkîk*'indeki Caraka alıntıları ve tıp bilgisi de içeren Hint astronomi kitabı çevirisi Hint tıp mirası ile ilintilidir.¹⁵⁵

Eserinde Hint tıp literatürden alıntılar yapan bir başka müellif de *Müfredât*'ın yazarı İbnü'l-Baytar'dır. Botanikçi kimliğiyle ön plana çıkan müellif ele aldığı drogları alfabetik sıraya göre madde madde sıralamış, burada aynı zamanda Hint menşeli çok sayıda drogun fayda ve zararlarından bahsetmiştir. Eserinde alıntı yaptığı Hintli müelliflerden Şarak el-Hindî'yi (Caraka) ismen anarak; Ravigupta'yı ise isim

Muhammed Saîd – Rana İhsan Elahi, Karaçi, Hamdard, Müessesetü Hamdard el-Vataniye, 1973, s. 3, 5, 8.

¹⁴⁸ Fisher, *a.g.e.*, s.133.

¹⁴⁹ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 3.

¹⁵⁰ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵¹ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 8.

¹⁵² el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 65.

¹⁵³ Burada bahsedilen *ğarab boraksı* (بورق الغرب), şeceretü'l-ğarab (شجرة الغرب / Fırat Kavağı / *Populus euphratica*)'tan elde edilir. Bu ağaç muhakkik tarafından *salkım söğüt ağacı* (*Salix babylonica* L.) şeklinde tanımlanmıştır. el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 86 (İng. notlar kısmı).

¹⁵⁴ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123, 126, 321.

zikretmeden *Sindhaşâr* (orijinali Siddhasâra) adlı eseri üzerinden alıntılanmıştır.

İbnü'l-Baytar'ın *amla* (emlec) meyvesi, *zencefil*, *sarımsak* bahislerinde Caraka'dan; *pirinç*, *sarımsak*, *demir diken*, *kurt üzümü*, *sirke*, *ışgın*, *misk otu*, *eğir otu kökü* ve *mâş fasülyesi* bahislerinde de Ravigupta'dan alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır.

Caraka'dan yaptığı alıntılar:

Amla (emlec):

“O [emlec], edviyelerin [ilaçların] efendisidir”¹⁵⁶ şeklindedir.

Sarımsak (summ):

“Apeye (dübeyle), kulunca ve terlemeye iyi gelir. Çıbanları (demamil) patlatmak için sarımsak eriyene ve suyu çıkana dek su ve sütle pişirilir, sonra [sarımsak] alınır [çıbana sürülür]. [Bu aynı zamanda] küçükbaş hayvanda faydalıdır”.¹⁵⁷şeklindedir.

Zencefil (zencebil):

“Keskin rutubeti meniye artırır”¹⁵⁸

Ravigupta'dan yaptığı alıntılar:

Pirinç (urz / ürz):

“Pirinç [pilav] yemek meniye bollaştırır, idrar, dışkı ve yeli azaltır”.¹⁵⁹

Sarımsak (summ):

“[Sarımsak] yele (riyâh), unutkanlığa, astıma (rabv), öksürüğe (sû'al), dalağa (tihâl), bele (hâsire), kurtçuklara cinsel münasebette menisi az olana iyi gelir ve [genel olarak] meniye artırır. Basurlara, kanlı basur / idrara, şişkinliğe, sıraca (hanâzir) hastalığına, emzirenlere ve hamilelere kötüdür [zararlıdır]”¹⁶⁰ denilir.

Demir diken (haseke):

¹⁵⁶ İbnü'l-Baytar, *Kitâbü'l-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992/1412, c. I, s. 75.

¹⁵⁷ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. I, s. 208.

¹⁵⁸ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 475.

¹⁵⁹ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. I, s. 25.

¹⁶⁰ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. I, s. 208.

“Mesane ağrıları, ağırlı bevl ve meniği artırmada iyidir.”¹⁶¹

Kurt üzümü (huzaz):

“Göz ağrılarına, tümörlere (evram), cüzzam, basurlar ve ülserlere karşı faydalıdır.”¹⁶²

Sirke (hall):

“Mide ateşini artırır, yüzü sarartır, basur zayıflatır ve balgamı bitirir.”¹⁶³

Işgın (ribas):

“Basurlara ve hummalar karşı iyidir.”¹⁶⁴

Misk otu (ferencmüşg):

“Ferahlık verir (artırır) ve basurlara iyi gelir.”¹⁶⁵

Vec (eğir otu kökü):

“Konuşma bozukluğuna [dil tutukluğu / ağırlığı / bradiglossi] gerçekten iyi gelir”¹⁶⁶

Mâş [mâş fasüyesi]:

“Sakinleştirir (aklı) ve cinsellik isteğini azaltır”.¹⁶⁷

Eserleri ve Hizmetleri ile İslâm Tıbbına Katkı Sunan Hintli Hekimler

Manka el-Hindî / Meneke el-Hindî / Manikyâ¹⁶⁸

Manka el-Hindî'nin (منكه الهندي) nerede ve ne zaman doğduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in hilafetinde bizzat halife tarafından davet edilip Bağdat'a getirildiğine göre Manka'nın miladi 8. yüzyılın ortalarında doğduğu söylenebilir. Manka tıp sanatını uygulamada, hastalıkları doğru teşhis ve tedavi

¹⁶¹ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 275.

¹⁶² İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 280.

¹⁶³ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 338.

¹⁶⁴ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 447.

¹⁶⁵ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. III, s. 220.

¹⁶⁶ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. IV, s. 489.

¹⁶⁷ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. IV, s. 406.

¹⁶⁸ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 28.

etmede uzmanlaşmış hâzık bir hekim ve “parmakla gösterilen bir filozof” olarak tanıtılmaktadır.¹⁶⁹

Manka’dan ayrıntılı olarak bahseden iki kaynaktan ilki İbn Ebû Usaybia’nın hekim biyografileri kitabı, İbn Fazlullah el-Ömerî’nin tıp alanı ile doğrudan ilgisi bulunmayan coğrafi bölgeler kitabıdır. Hint hekimleri ile ilgili aktarımlarının çoğunu İbn Ebû Usaybia’dan alıntılanan el-Ömerî bu alıntılardan başka, mecazla gerçek karışımı bir anlatımla Manka’nın meslekî yetkinliği üzerine bazı detay bilgilere yer vermiştir.¹⁷⁰ Bu detaylarda Manka’nın vücut bakımı, yaşlıları dinçleştirme, hastalık kalıntılarını giderme ve tedavi edilemez denilen hastalıkların üstesinden gelme konularındaki mesleki yeterlilik ve üstünlüklerini vurgulamaktadır.¹⁷¹

Hârûnürreşîd’in has hekimisi olarak görev yapan Manka, amansız bir hastalığa yakalanan halifeyi tedavi etmek suretiyle hem Abbâsî sarayında halifenin gözüne girerek statü kazanmış hem de önemli bir servet edinmiştir.¹⁷² Onun İslâm tarihi kaynaklarındaki hikayesi Hârûnürreşîd’in hastalanması ve emri üzerine Hint ülkesinden Irak (Bağdat)’a getirilmesiyle başlatılır. Halifenin çevresindeki hiçbir hekimin amansız hastalığını tedavi edememesi üzerine saraya yakınlığıyla bilinen Ebu Ömer el-Hicâmî halifeye Hintli hekim Manka’yı önerir. Manka’nın tıp sanatında mahir, dindar ve felsefeye hâkim biri olduğunu vurgulayarak davet edilmesi halinde Bağdat’a gelebileceğini ve onun elinden şifa bulabileceğini söyler. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, Manka’yı Bağdat’a getirmek için bir elçi görevlendirir ve hekimisi ikna edebilmesi için hediyeler göndertir. Nihayetinde Abbâsî başkenti

¹⁶⁹ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr fî Memâlikü'l-emsâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, c. IX, s. 266.

¹⁷⁰ “Bu doktor sayesinde bedenler korunur. Kısımların en iyisi onun sayesinde tamamlanır. Eğer yaşlılık geri dönseydi, gençlik elbisesini giymek için dönerdi ve yaşlılık elbisesini gençlik gömleğiyle değiştirir. Ruhları cesetlerinde tutar. Kötülüğe karşı iyilikle cevap verir istikrarı korurdu. Zararı giderdi ve bedenler barıştı, nefretlerine geri dönmedi. Kötülüklerine geri dönmediler. Hastalık izleri (uçuk) uzaklaştırıldı. Ardından tedavi edilemez denilen hastalıkların üstesinden geldi. Kalktım ve bununla sağlık buldum. Onunla karşılaşmak büyük bir şerefti. Zaman uzundur ve geride kalanlar pes edebilir”. İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 266.

¹⁷¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 266.

¹⁷² Muthu, *a.g.e.*, s. 41.

Bağdat'a gelen Manka halifeyi tedavi eder ve hatırı sayılır miktarda para ve servetle ödüllendirilir.¹⁷³

Bermekî Hastanesinde de çalışan¹⁷⁴ Manka, Bağdat ve çevresindeki gözlemlerine dayanarak sağlık alanındaki denetimsizliğe dikkat çekmiş ve örnek bir vaka üzerinden idarenin bu konudaki yanlış tutumunu eleştirmiştir. Bu vakaya göre Manka, Bağdat şehrinde geçen Dicle Nehri kenarında bulunan el-Huld¹⁷⁵ mevkiinden geçerken kîsasını (entari) yere sermiş ve elbisesinin üzerinde çok sayıda akakir (ilaç) sıralanmış bir adamla karşılaşır. Bu “ilaçlar”dan birini seçerek ne işe yaradığını öğrenmeye çalışınca adam “uydurduğu bir reçeteyi” tarif etmeye başlayarak ilacın neredeyse bütün *humma* (yüksek ateş) tiplerine, özellikle de *daima hummasına* (sürekli yüksek ateş), *gıbb hummasına* (iki günde bir yükselen ateş), *rabi' hummasına* (dört günde bir yükselen ateş), sırt ağrısına, diz ağrısına, hamlığa, basurlara, kulunca, eklem ağrısına, göz ağrısına, sızılara, karın ağrısına, baş ağrısına, migrene / yarım baş ağrısına (şekike), idrar kaçırmaya ve sıtmaya iyi geldiğini iddia eder. Bunun üzerine Manka, tercümanından adamın söylediklerini tercüme etmesini ister ve söylediklerini anladıktan sonra gülümseyerek: “*Her halükârda Arapların emiri (yöneticisi) cahil bir adamdır. Eğer bu adamın söyledikleri doğruysa, ihtiyaç duyduğu kişi burnunun dibinde dururken halife beni ülkemden ve halkımdan neden ayırdı? Bütün masraflarımı karşıladı? Eğer bu adamın dedikleri doğru değilse halife onu neden öldürtmedi? Oysa kanuna göre bunun gibi hekimlik mesleğini*

¹⁷³ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475

¹⁷⁴ Öztürk, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁷⁵ Huld mevkiininin daha sonraki Abbâsî halifelerden el-Me'mûn zamanında da benzer bir olaya konu olduğu anlaşılmaktadır. Vakaya göre hekimlik iddiasında bulunan ve bir gözü görmeyen adam bu işi on senedir sürdürmekte olduğunu ve elbisesinin üzerine koyduğu çok sayıda “ilaçla” farklı hastalıkları iyileştirdiğini iddia etmektedir. Öztürk, *a.g.e.*, s. 85. Buradaki anlatım, ayrıntıları itibarıyla aktarımımızdan farklı olsa da mekân ve ana tema aynıdır. Manka'nın söz ettiği vaka ile el-Me'mûn dönemi vakasının birbirinden farklı vakalar olduğu varsayılsa bile Huld mevkiininin hekimlik iddiasında bulunan “şarlatanlar” için elverişli bir mekân olduğu sonucuna varılabilir. Bu hikayelerin farklı müellifler tarafından farklı bir anlatımla kurgulanmış aynı hikayeler olma ihtimali de vardır. Huld mevkii, aynı zamanda Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Huld Sarayı'nın (159/773) inşa edilmesiyle daha bilinir hale gelmiştir. Bu sarayın birkaç yüzyıl sonra yıkılması üzerine yıkıntılarının üzerinde veya biraz güneyinde Bimâristân-ı Adufî (Adufî Hastanesi) inşa edilmiştir. Abdulhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019, s. 135.

suiistimal eden şarlatanların öldürülmesi gerekir. Onu öldürseydi sadece bunun ruhu kaybolurdu belki ama birçok kişinin hayatı kurtulurdu. Bu bilgisiz kişinin hayatta kalması her gün birkaç kişinin hayatına mal olacaktır. Bu hem dine karşı bir günah hem de devlete karşı işlenmiş bir suçtur." Manka'nın "hekimlik iddiasındaki şarlatan"a verdiği bu sert tepki hekimlik mesleğinin suiistimaline karşı duyarlılığı ile ilgilidir. Ancak halifeye bir gönderme niteliğindeki "beni ülkemden ayırdı" ifadesi Bağdat'a istemeyerek geldiği ya da zorla getirildiği izlenimi vermektedir. Öte yandan Arapça konuşan bu kişinin söylediklerini ancak tercümanı vasıtasıyla anlayabilmesi Arapça hakimiyetinin aşağıda bahsedeceğimiz kitapları tercüme edecek düzeyde olmadığı, bu durumda ya Arapçayı öğrendikten sonra tercümeye başladığı ya da tercüme konusunda destek aldığı kişilerin bulunduğu ihtimallerini ortaya çıkarmaktadır.¹⁷⁶ Öte yandan Manka'nın özellikle tercüme konusunda ön plana çıktığı görülmektedir. Bir müddet İshâk b. Süleyman el-Haşimî'nin hizmetinde de çalışan Manka'nın iyi derecede Sanskritçe ve Pehlevîce bildiği daha sonra Arapçayı da öğrenerek çok sayıda eseri Sanskritçeden Pehlevîceye çevirdiği ve bazen de doğrudan Sanskritçeden Arapçaya tercüme yaptığı bilinmektedir. Abbâsî sarayında ikamet edip yaptığı çevirilerinden dolayı ödüllendirilen Manka, Hârûnürreşîd'in emriyle Şanak'a atfedilen *Kitâbü's-Sümûm* (Zehirler Kitabı)¹⁷⁷ ve daha birçok eseri Sanskritçeden Pehlevîceye ve Arapçaya çevirmiştir. Ayrıca Manka'nın, İshâk b. Süleyman el-Haşimî'nin isteği üzerine *Kitâbü Esmâi Akâkîrî'l-Hind* (Hint Bitkisel Drog / Akâkir İsimleri Üzerine Kitap - کتاب أسماء عقاقیر الهند) adlı eseri yorumlayarak Arapçaya tercüme etmiştir. Manka çevirilerinin odak noktasını daha ziyade Suśruta'nın külliyyatı oluşturmaktadır. Bîmâristanda çalıştığı dönemde Yahyâ b. Halid b. Bermek'in emriyle hastalık teşhisi, tedavisi ve bu hastalıklara karşı önerilen reçeteleri içeren künnâş formundaki on bölümlük *Kitâbü*

¹⁷⁶ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

¹⁷⁷ Manka'nın, Caraka'nın zehir ile ilgili eserini Sanskritçeden Pehlevîceye çevirmiş olduğu ve burada bahsi geçen Şanak'ın Caraka olduğu iddia edilmektedir. Muthu, *a.g.e.*, s. 42. Fakat Şanak'ın, Caraka adlı hekim olduğuna yönelik herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Şanak, Canakya olarak bilinmektedir. Caraka ise Şarak el-Hindî olarak geçmektedir.

*Susrud*¹⁷⁸ (Suśruta'nın Kitabı - کتاب سسرود) Manka tarafından yorumlanarak Arapçaya tercüme edilmiştir.¹⁷⁹

Şanak el-Hindî / Canakya / Saunaka¹⁸⁰

Şanak el-Hindî (شاناق الهندي) parlak bir bilge, tıp tecrübesi ve etkili tedavi yöntemleri yönüyle hâzık bir hekim olarak tanıtılır. Ayrıca iyi bir hatip, veciz söz söyleme ve ağıdalı bir dil kullanma sanatlarında etkili bir şahsiyet, farkındalığı yüksek ve uyanık bir kişi olarak tanımlanır ve benzetmelerinde nasihatler veren bir anlatıma sahip olması yönüyle bilinir. “Vefakârlığı ile kalplerde yer edindiği, kimseye kötülüğünün dokunmadığı ve kimseyi üzmediği, bir meclise girdiğinde oraya huzurdan başka bir şey vermediği” söylenmektedir. Şanak sadece bir hekim değil aynı zamanda ilm-i nücumla ilgilenen bilgili bir müneccim (astrolog) ve ulûm-ı hikemiyye (felsefe vd.) alanında uzmanlaşmış biriydi. Tüm bu özellikleri sayesinde Hint krallarının gözdesi olmuştur.¹⁸¹

Şanak, Arapçaya tercüme edilen eserleri sayesinde İslâm dünyasında meşhur olmuştur. Bahse konu olan başlıca eserleri beş bölümden oluşan *Kitâbü's-Sümûm* (Zehirler Kitabı - کتاب السموم), *Kitâbü'l-Baytara* (Baytarlık Kitabı- کتاب البيطرة), *Kitâb fî İlmi'n-Nücum* (Nücum İlmi / Astroloji Kitabı - کتاب في علم النجوم) ve *Kitâbü Müntekhelü'l / Müntekhelü'l-Cevher* (Ayıklanmış Madenler / Madenlerin Ayıklanması Kitabı - کتاب (المنتحل الجوهر) dir. Bu eserlerin arasında en meşhuru olan *Kitâbü's-Sümûm* önce Manka el-Hindî tarafından Sanskritçeden Pehlevîceye açıklamalı şekilde tercüme edilmiş, daha sonra Yahya b. Halid b. Bermek tarafından görevlendirilen Ebû Hâtim Belhî tarafından Pehlevîce olarak

¹⁷⁸ Meşhur Hint cerrâhi Suśruta'ya ait *Suśruta-saṃhitā* (Suśruta'nın Külliyyatı) külliyyatın muhtasar bir tercümesi olan bu eser *Kitâbü Sesred* olarak da bilinmektedir. *Suśruta-saṃhitā'nın günümüze ulaşan* Sanskritçe orijinali ise *sūtra-sthāna* (tıbba giriş), *nidāna-sthāna* (patoloji), *śarīra-sthāna* (fizyoloji/anatomi), *cikitsā-sthāna* (tedavi), *kalpa-sthāna* (farmakoloji ve zehirbilim) ve *uttara-tantra* (bazı hastalıklar, hıfzıssihha, lügatçe, sonuç) olmak üzere 6 ana bölümden oluşmaktadır. Diğer antik dönem Hint tıp kitaplarındaki bölüm tasnifleri de genel olarak bu şekildedir.

¹⁷⁹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 305, 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474-475; İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 266; Brockelmann, *a.g.e.*, s. 231; Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1898, c. VI. s. 4453; Öztürk, *a.g.e.*, s. 148.

¹⁸⁰ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 28.

¹⁸¹ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475; İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 265.

kaleme alınmıştır. Bir müddet sonra bu eser Abbâs b. Saîd el-Cevherî tarafından Abbâsî halifesi el-Me'mûn için Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilmiştir.¹⁸² Şanak'ın bu eseri Hint tıbbına dair bilgiler içerir.¹⁸³ Ayrıca Şanak'ın ismini taşıyan ve muhtemelen başka bir müellif tarafından onun eserine atfen yazılan *Kitâbü Şanak fi't-Tedbîr* (Şanak'ın Tedbir / Strateji / Siyaset Üzerine Kitabı-كتاب شاناق في التدبير) adlı bir eser daha vardır.¹⁸⁴

Kanka el-Hindî / Kanaka / Kankayan¹⁸⁵

Kanka el-Hindî (كنكه الهندي), meşhur Hint hekim ve münecimlerinden olup ilm-i nücûm alanında gelmiş geçmiş bütün Hint bilginleri arasında en önde geleni olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁶ Doğum tarihi ve yeri hakkında detaylı bir bilgi bulunmasa da bir iddiaya göre Uccain şehri / ekolü bilgini olduğu ve Abbâsî halifesi el-Mansûr'un daveti üzerine Bağdat'a geldiği¹⁸⁷ ve burada Hint sayı sistemi ve astronomisi üzerine dersler verdiği söylenmektedir. Ayrıca Kanka'nın Bağdat'a

¹⁸² İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 379; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1984, c. IV, s. 2831; Whitelaw Ainslie, *Materia Medica of Hindoostan, and Artisan's and Agriculturist's Nomenclature*, Madras: The Government Press, 1813, s. 289.

¹⁸³ Fisher, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁸⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 365.

¹⁸⁵ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 28.

¹⁸⁶ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbnü'l-Kiftî, *İhbârül-Ulemâ bi-Ahbârî'l-Hükemâ*, haz. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, s. 201; Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 158, 161.

¹⁸⁷ Bahsi geçen astronomi kitabıyla ilişkilendirilen kişinin bir elçilik heyetiyle Sind bölgesinden el-Mansûr'un sarayına geldiği bilinmektedir. Fakat Pingree, bu kişinin Kanka olduğu ve daha sonraları Hârûnürreşîd'in astroloğu olduğu iddialarının temelden yoksun olduğunu söylemiştir. Benzer şekilde yüksek meblağlar karşılığında Kanka'yı halifeye getiren Yahudi aracı ve anlattığı Kanka hikayesinin de temelden yoksun olduğu iddiasındadır. Fakat elçilik heyetinin Bağdat'a geliş tarihi konusundaki 4 farklı görüşü aktarır. Bu tarihler 770/771 (h. 154); 772/773 (h. 156); 772/773 (h. 156); 776 (Hinduizm'de yaratılış eksenli zaman dilimi kalpa başlangıcı hesabıyla) ve 777/778 (h. 161). İbnü'l-Kiftî, *a.g.e.*, s. 205; David Pingree, "The Fragments of the Works of Ya'qûb İbn Târiq", *Journal of Near Eastern Studies*, (27), No.2, (Apr., 1968), ss. 97-125, s. 97-98, 101.

gelişinde yanında getirdiği iddia edilen¹⁸⁸ ve astronom Brahmagupta tarafından 628 dolaylarında yazılmış olan matematiksel astronomi hesapları içeren *Brāhmasphuṭasiddhānta* (Brahma'nın Doğru İlkeleri) adlı eserin Muhammed b. İbrahim el-Fezârî tarafından *Zîcû's-Sind-Hind el-Kebîr* adıyla Arapçaya tercüme edildiği söylenir.¹⁸⁹ el-Fezârî astronomi alanında yetişen ilk Müslüman bilgini olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁹⁰ Onun bu tercümesi sayesinde İslâm kültür dünyası Hint rakamları ile tanışmıştır.¹⁹¹ el-Fezârî'nin çevirisi ve kendi çalışmasında ortaya konan sorular ve sorunlar bilimsel bir astronomi incelemesi olarak adlandırılabilir bir akım başlatmış ve bu akım yüzyıllar boyunca devam eden Arap / İslam astronomi geleneğini başlatmıştır.¹⁹² Bu çeviri diğer disiplinlerden çeviriler için bir temel ve başlangıç olmuştur.

Kanka'ya atfedilen başlıca eserler arasında künaş formundaki *Kitâbü Tıbb* (Tıp Kitabı - كتاب الطب); *Kitâb fî Tevehhüm* (Vehim / Halüsinasyon Üzerine Kitap - كتاب في التوهم); *Kitâbü'n-Namûdâr*¹⁹³ *fî'l-A'mâr* (Ömürlerin Tespiti Üzerine Kitap - كتاب النمودار في الأعمار); *Kitâbü Esrârî'l-Mevâlid* (Doğuşların Sırları Kitabı [Doğum Haritası / Horoskopi] - كتاب اسرار المواليد); *Kitâbü'l-Kırânâtî'l-Kebîr* (Yakınlaşmalar [Astroloji / Gezegenerler] Üzerine Büyük Kitap - كتاب القرانات الكبير)¹⁹⁴ ve *Kitâbü'l-*

¹⁸⁸ Eserin kendisinden ziyade eseri Hint ülkesinden kimin getirdiği tartışma konusudur. Dönemin klasik kaynaklarında eseri Bağdat'a getiren kişinin kim olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmasa da Srinivasiengar adlı müellif bu kişinin Kanka olduğunu iddia etmekte fakat bu konuda bir dipnot/kaynak belirtmemektedir. C. N. Srinivasiengar, *The History of Ancient Indian Mathematics*, Calcutta: The World Press, 1967, s. 57.

¹⁸⁹ Srinivasiengar, *a.g.e.*, s. 57-58 Gutas, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁹⁰ İbnü'l-Kiftî, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁹¹ Kaya, *a.g.m.*, c. VI, s. 89.

¹⁹² Gutas, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁹³ Bu kelime Farsçada "diyagram, bir olayın gelişim ve değişimi" manasına gelmektedir. Buradaki kullanımı karşılayan kavram ise şeklen dairesel diyagrama benzeyen doğum haritasıdır. Astrolojideki doğum haritası yöntemiyle doğum tarihi meçhul kişilerin doğdukları tarih tespit edilmeye çalışılır. Dolayısıyla doğdukları dönemdeki önemli astrolojik olaylardan hareketle kişinin hayatıyla ilgili çeşitli konulara dair yorumlamalar yapılır ve öngöründe bulunulurdu.

¹⁹⁴ Arapça "kırânât" şeklinde okunabilen bu kelimedeki "karana" olduğu düşünülmektedir. Ayın güneşe göre konumlanması esasına dayalı 11 tane karananın her birine göre dünyevi işler, hastalıklar, tedaviler, ziraat ve daha birçok konu üzerine yorumlamalar ve uygunluk zamanları tayin edilir. el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123.

Kırânâtî's-Sağir (Yakınlaşmalar [Astroloji / Gezegenler] Üzerine Küçük Kitap - كتاب القرائات الصغیر) vardır.¹⁹⁵

Sancehel el-Hindî

Sancehel el-Hindî (صنجهل الهندي) en bilgili Hint hekim ve müneccimlerden biri olarak kabul görmüştür. Sancehel'in *Kitâbü'l-Mevâlidü'l-Kebir* (Büyük Doğuşlar Kitabı - كتاب المواليد الكبير) ve *Kitâbü Esrari'l-Mesâ'il* (Mesâ'il¹⁹⁶ Sırları Üzerine Kitap - كتاب اسرار المسائل) adlı eserleri vardır.¹⁹⁷

Muhtemelen Caraka'nın *Caraka-saḡhitā* adlı kitabın tercümesi olan *Kitâbü Şarak el-Hindî / Kitâbü Seyrek* (كتاب شرك الهندي / كتاب سيرك) adlı eser de Sancehel'e aittir. Daha önce Sanskritçeden Pehlevîceye aktarılan bu eser Abdullah b. Ali tarafından yorumlanarak Arapçaya tercüme edilmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁵ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbnü'l-Kiftî, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁹⁶ Kelimenin Arapça tercümesi "meseleler, sorular, sorgulamalar" manasına gelmekte olup bir astroloji terimi olarak *mesâ'il* kelimesi *Sanskritçede* "sorulan sorularla kişinin doğum yeri ve tarihini bulma" ile ilişkili *praśna* (sorular) terimini karşıladığıdır. Saat sorgulamaları veya soru astrolojisi (saat/ horary astrolojisi) olarak da adlandırılan bu astroloji dalı soru sorulacak yer ve zaman için doğum haritasına (horoskopi) bakılır. Kişinin alın yazısı dahil olmak üzere kişi ile ilgili birçok bilginin çıkarıldığı bu doğum haritasıyla figürlerden sorular ve cevapları da çıkarılır. *Kitâbü'l-Mevâlid*'ler de aynı veya benzer içeriktedir. Martin Gansten, *The Jewel of Annual Astrology: A Parallel Sanskrit-English Critical Edition of Balabhadra's Hāyanaratna*, Leiden: Brill, 2020, s. 8.

¹⁹⁷ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

¹⁹⁸ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

Salih b. Behle el-Hindî / Sali Bhela ¹⁹⁹

Salih b. Behle el-Hindî (صالح بن بهلة الهندي), Hint bilginleri arasında sivrilen ve diğerlerinden bilgi olarak üstün kabul edilen hekimlerden biridir. Tedavi yöntemlerine vâkıf, ileri görüşlü ve ilmî gelişime açık biri olarak gösterilmiştir. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd devrinde Bağdat'ta bulunmaktaydı. İbnü'd-Dâye lakabıyla bilinen, hâsib ve aynı zamanda hekim olan Ebü'l-Hasan Yûsuf b. İbrâhîm, Sellâm el-Ebraş'a dayanarak Abbâsî sarayında bulunan hekim grupları arasındaki mücadeleyi bir örnek vaka üzerinden anlatır.²⁰⁰

Bağdat'taki Grek-Nesturi tıp ekolü temsilcisi olarak görülen Cebrail b. Bahtîşû ve Hint tıp ekolü temsilcisi Salih b. Behle el-Hindî etrafında gelişen olayda ekoller arası bir üstünlük mücadelesi göze çarpmaktadır. Hârûnürreşîd, ölümcül hastalıkla pençeleşen amcası oğlu İbrahim b. Salih b. Ali, Cebrail b. Bahtîşû tarafından yatsı vaktine kadar biçilen ömür teşhisini kabullenmeyip, tedavinin Hint ekolü destekçisi vezir Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî tavsiyesiyle saraya çağrılan Hintli hekim Salih b. Behle el-Hindî tarafından sürdürülmesini istemiştir. Buradaki görünür tercih Cebrail'in Grek tıp sistemine göre uyguladığı tedavi yöntemlerinden cevap alınamaması ve bir alternatif olarak Hint tıp sisteminin denenmesi isteğinden kaynaklanmaktadır. Nihayetinde mesleki yeterlilikte en az Cebrail kadar bilgili olduğu vurgulanan Salih, İbrahim'in tedavisini üstlenerek onu muayene eder, nabzını yoklar ve nihayetinde hastalık teşhisini sadece halife ile paylaşabileceğini bildirir. Hatta hem teşhisindeki isabeti göstermek hem de Cebrail'in yanlış teşhisini çürütmek maksadıyla halifeyle bir çeşit iddiaya tutuşur. Salih, hastanın Cebrail'in iddia ettiği sürede ölmesi durumunda, kölelerinin azat edilmesine, mallarına el konulmasına ve eşlerinin kendisinden *talâk-ı selâse* ile boşanmasına karşı çıkmayacağını bildirir. Halifenin Salih'e yönelik olarak: *"Ey Salih! Bilinmeyen (gaip) üzerine yemin ederek sen kaşındın!"* demesi üzerine cevaben: *"Katiyen hayır ey müminlerin emiri! Gaiplik kimsenin bilmediği veya üzerine delil olmayandır. Söylediklerim apaçık bilgi ve delillere dayanarak söylenmiştir"* diyerek tıp bilgisine olan

¹⁹⁹ Salih b. Behle'nin meşhur hekimi Bhela'nın oğlu veya torunu olduğu da iddia edilmektedir. Salih isminin ise Salî'nin Arapçalaştırılması veya Müslüman olmasından sonra bu ismi almasından kaynaklandığı söylenir. Hussain – Subhakhtha, *a.g.m.*, s., 29.

²⁰⁰ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

güvenini vurgulamıştır. Fakat İbrahim'in "ölüm haberi" yatısı namazı vaktinde Bağdat posta idaresi yetkilileri (*küttâbü'l-sahibü'l-berid*) tarafından halifeye iletilince halife *istirca'* (innâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn) getirdikten sonra hem Hintli hekimi tavsiye eden veziri Câ'fer'e hem de Hintlilere ve onların tıp sistemlerine hakaretler yağdırır.²⁰¹

Sabah erkenden İbrahim'in evine giderek bütün mefruşatı kaldırır ve kilim (bisât)²⁰² üzerine oturarak yeğeninini yasını tutar ve huzuruna getirilen Salih'ten hesap sormaya başlar.²⁰³ Fakat hekim, iddiasından caymadığını ve yeminine bağlı olduğunu belirterek hastanın ölmediğini söyleyerek diri diri gömülmesine karşı çıkar ve onu görmek ister. Nihayetinde isteği üzerine, son kez olmak üzere, tek başına hastayı görmesine müsaade edilir. Bu esnada hekimin avuç içi ile hastasının vücudunu tokatladığını işiten halife ve yanındakiler hastanın yanına gelir. Devamında hekim tarafından hastanın sol el baş parmağı ve tırnağı arasına iğne batırılır ve hastanın elini kendine doğru çektiği görülür. Bunun üzerine hekim, halifeye: "*Ey müminlerin emiri! Ölü, acı hisseder mi?*" sorusunu yöneltir ve "hayır" cevabını alır. Halifeyle konuşmasına devam eden hekim: "*Saat başı konuşmasını ister miydiniz?*" sorusuyla da halifenin olurunu alır. Halifeye yönelttiği kasıtlı soruların etkileyici cevaplarını hazırlamışçasına Salih: "*Ey müminlerin emiri korkarım ki onu tedavi edersem kendisini güzel kokular ve hanut kokusu sürülmüş bir kefende görürse bu sefer kalbi çatlar ve gerçekten ölür. Sonra onu diriltecek bir hile yapamam!*" diyerek uyandırılma sonrası şok etkisine dikkatleri çekerek hastanın uygun zaman ve koşullar altında uyandırılmasını tavsiye eder. Bu doğrultuda kefenden çıkartılan hastanın bedenine sinmiş hanut kokusu giderilir, hastalanmadan önce üzerinde bulunan elbiseleri giydirilir, son kullandığı kokusu sürülür ve en son yattığı yatağına alınarak halifenin de bulunduğu kalabalık bir ortamda uyandırma safhasına geçilir. Bu esnada ecza deposundan (hazzane) *kundus* (کنندس)²⁰⁴ ve *körük* (minfah) temin eden hekim, hastanın hapşırması için bu drogu saat başı 3 defa olmak üzere burun

²⁰¹ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 476.

²⁰² Bugünden itibaren, daha önce olmayan bir gelenek olarak kilim üzerine oturmak Abbâsîler için gelenek halini aldı. İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 476.

²⁰³ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 476.

²⁰⁴ Papatyağiller familyasından *beyaz civanperçemi* veya *hapşırma otu* olarak bilinen bitki. *Achillea ptarmica*.

deliklerine körükler. Bir müddet sonra hastanın kırırdamaya başladığı ve hapşırarak kendine geldiği görülür. Hasta uyanır uyanmaz halifenin önüne oturur ve elini öper. Halife, İbrahim'e ne yaşadığını sorunca cevaben: “*Daha önce hiç olmadığı kadar güzel bir şekilde uyuduğunu, rüyasında kendine doğru koşan köpeği savuşturmaya çalışırken elinin sol baş parmağının bu köpek tarafından ısırıldığını*” belirterek hekimin iğne batırdığı noktayı halifeye gösterir. Burada hastalığın tam olarak ne olduğu belirtilmemişse de İbrahim'in kısa bir süre sonra sağlığına kavuştuğu anlaşılmaktadır. Onun bu hastalığı, Salih b. Behle'nin sarayda geçirdiği zaman dilimi hakkında ipucu vermesi bakımından önemlidir. Bu tarih, muhtemelen İbrahim'in idari görevi öncesinde Bağdat'ta bulunduğu ve Hârûnürreşîd'in hilafetinin ilk iki senesi olan 786-787 yılları arasındadır. Çünkü İbrahim, 788 tarihinden ölümüne kadar önce Şam sonra Mısır valisi olarak görev yapmış ve bu bölgelerde ikamet etmiştir. İbrahim, Abbâsî halifeleri el-Mehdî'nin kızı, Hâdî ve Hârûnürreşîd'in kız kardeşi olan Abbâse bint Mehdî (ö. 803) ile evlenmiştir. Nihayetinde 792 senesi Kasım ayında Mısır'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.²⁰⁵ Salih b. Behle'nin doğum ve ölüm tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamadıysa da Hârûnürreşîd'in 786-809 yılları arasındaki hilafetinin ilk yıllarında yaşadığı söylenebilir. İbrahim'i tedavi ettiği yıllar neredeyse bilindiğine göre aldığı tıp eğitimi ve tecrübeleri de dikkate alındığında 786-787 yıllarında en az 30 yaşlarında olmalıdır. Ayrıca onun el-Hasan b. Salih b. Behle adında hekim olan bir oğlu olup Hasan, Dülefililer hanedanı kurucusu Ebû Dülef el-İclî (ö. 839/840)'nin meclisinde toplanan 20 hekimden biriydi ve bu hekimler Ebû Dülef'in muzdarip olduğu mide rahatsızlığına yönelik tedavi önerileri sunuyordu.²⁰⁶

Cevder el-Hindî

Cevder (جودر) veya Cevyer el-Hindî (جویرالهندي) olarak bahsedilen Cevder el-Hindî, zamanının önde gelen Hint alimlerinden biri sayılıp hâzık bir hekim olduğu söylenmektedir. Cevder'in muhtelif konularda çalışmalar yaptığı söylenmektedir. Onun *Kitâbü'l-Mevâlid*²⁰⁷ (Doğuşlar

²⁰⁵ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 477.

²⁰⁶ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 238.

²⁰⁷ Zerdüş'te ait 5 bölümlük astroloji kitabı olan *Kitâbü'l-Mevâlid*'in Pehleviceden tercüme edilen Arapça bir kitabın giriş bölümüne yerleştirildiği söylenmektedir. Gutas,

Kitabı) adıyla bilinen Arapça bir eserin olduğu kaydedilir.²⁰⁸ Hayatıyla ilgili çok fazla ayrıntı bulunmamakla beraber onun ölüm tarihi 1269 olarak verilmiştir.²⁰⁹ Ancak bu tarihten neredeyse üç asır öncesinde yazılmış olan *el-Fihrist* adlı eserde de kendisinden bahsedilmesi bahsedilen ölüm tarihinin yanlış olduğunu veya düşük bir ihtimal de olsa aynı isim ve eser şartını taşıyan başka bir müelliften bahsedildiğini gösterir.²¹⁰

İbn Dhan / İbn Dehn

Yahya b. Halid b. Bermek tarafından Bağdat'a davet edilen ve bu şehirde bulunan Bermekî Bîmaristânı yöneticiliğine atanan İbn Dhan'nın (İbn Dehn - ابن دهن)²¹¹ Manka el-Hindî ile aynı devirde yaşadığı söylenir.²¹² İbn Dhan, meşhur Hint hekimi Vāgbhaṭa'nın önemli tıp kitabı *Astāngahridaya'yı* özetleyerek *Kitâbü Astānkâru'l-Câmi'* (کتاب استانکر الجامع) adıyla Sanskritçeden Arapçaya tercüme etmiştir. Ayrıca İbn Dhan, 650 dolaylarında yaşayan ve Bauddhâcârya Ravigupta'nın tıp alanında özgün kabul edilen *Siddhasâra*²¹³ (Mükemmel Öz) (Arapça kaynaklarda *Kitâbü Sindustâk / Sindişhân / Sindhaşâr*) adlı eserini yorumlayarak *Kitâbü Sureti'n-Necah / Safvetü'n-Necah / Nüch* (Başarının Özü- صفوة النجح) adıyla Arapçaya kazandırmıştır.²¹⁴ İbn Dhan'nın erken Abbâsî

a.g.e., s. 45. Hintli müelliflere atfedilen dört tane *Kitâbü'l-Mevâlid* ise Kanka el-Hindî, Sancehel el-Hindî, Nahak el-Hindî ve Cevder el-Hindî'ye aittir.

²⁰⁸ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474.

²⁰⁹ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 30.

²¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330.

²¹¹ Dhan ismi "bir tüccarın oğlu" manasına gelen Dhanputra adının kısaltmasından gelmektedir. Kahl, *a.g.m.*, s. 90.

²¹² İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 30.

²¹³ Eserin günümüze kadar ulaşmış Sanskritçe orijinali "Siddhasâra Samhitâ" ve çevirisi 31 bölümden oluşmaktadır. Babası Durgagupta gibi bir Budist olan Bauddhâcârya Ravigupta'nın bu eserin ilk dört bölümü tantralar, 5 – 24. bölümleri çeşitli hastalıklar, kalan bölümleri de pançakarma (bedeni arındırmak için uygulanan 5 sistem), yaralar/tümörler, göz, simya, cinsellik, çocuk hastalıkları ve kalpa (vedik ritüeller) alanlarıyla ilgilidir. Ravigupta, *Siddhasara Samhita*, haz. R. Vidyanath, [y.y.]: Chaukhambha Prakashan, 2019, s. önsöz ve fihrist.

²¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 387, 411; V, s. 38; VI, s. 78; VII, s. 494; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474; Kahl, *a.g.m.*, s. 90.

ortamına işaret eden çevirileri yer ve zaman olarak 800 dolaylarına ve Bağdat'a konumlandırılabilir.²¹⁵

Rantah / Zantah

Rantah (رنطاح) veya Zantah olarak bilinen müellifin *Kitâbü's-Sümûmât ve Terkîbihâ ve Usûlihâ* (Zehirler, Zehir Yapımı ve Menşeleri Hakkında Kitabı- کتاب السمومات وتركيبها وأصولها) adında 50 varaktan oluşan bir eseri vardır.²¹⁶

Nahak el-Hindî

Nahak el-Hindî (نهق الهندي)'ye atfedilen *Kitâbü'l-Mevâlidî'l-Kebir* (Büyük Doğuşlar Kitabı) adlı bir kitap vardır.²¹⁷ Bu bilgi haricinde müellife dair bir bilgi bulunamamıştır.

Nâkil el- Hindî

Nâkil el- Hindî (ناقل الهندي)'nin *Kitâbü Ecnâsî'l-Hayyât* (Yılan Cinsleri Üzerine Kitap - كتاب أجناس الحيات) üzerine kitabı vardır.²¹⁸

Hakkında Detaylı Bilgi Bulunmayan Hintli Hekimler ve Hint Menşeli Arapça Tıp Kitapları

Hint coğrafyasında Sancehel gibi, tıp, ilm-i nücûm ve diğer alanlarda ön plana çıkan ve Sancehel'in eserlerinden istifade eden başlıca müellifler *Bâkehr* (باكهري), *Raca / Raha* (راجه / راحه), *Sakih* (صكة), *Daher* (داهر), *Ankar / Anku* (انكو / أنكر), *Zankel / Ratakel* (رتكل زنكل), *Cebher* (جبهري), *Enda / Andu / Andi* (اندي / اندو / اندى) ve *Çitar / Cebâra / Cârî* (جاري / جباري)'dir. Bu hekimler tıp sanatında ve ilm-i nücûmda otorite olup özellikle ilm-i nücûmun kaide ve esaslarını izah etmişlerdir. Hint alimleri bu müelliflerin eserlerini incelemiş ve eserlerinden alıntılar

²¹⁵ Kahl, *a.g.m.*, s. 90.

²¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 379.

²¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330.

²¹⁸ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 379.

yapmışlardır. Alıntılara konu olan birçok eser zaman içinde Arapçaya tercüme edilmiştir.²¹⁹

Arapçaya tercüme edildiği anlaşılan fakat ne müellifi ne de mütercimi hakkında bilgi bulunmayan birkaç eser mevcuttur. Bunlar *Kitâbü 'Îlâcâtî'l-Habâîl li'l-Hind* (Hintli Hamilelerin Tedavisi Üzerine Kitap - كتاب علاجات الحبالى للهند); *Kitâb fîme' ihtilafe fihî'l-Hind ve'l-Rum fî'l Hâr ve'l-Bârid ve Kuvâî'l-Edviye ve Tafsilî's-Sene* (Hint ve Rumların Sıcak ve Soğuk, İlaçların Tesiri ve Mevsimler Konusundaki Görüş Ayrılıkları - كتاب فيما اختلف فيه الهند والروم في الحار والبارد وقوى الأدوية وتفصيل السنة); *Kitâbü Muhtasar li'l-Hind fî'l-'Akâkîr* (Hint Bitkisel Drogları / İlaçları Üzerine Özet Kitap), (كتاب مختصر للهند في العقاقير); *Kitâbü Russa / Duveyni'l-Hindiyye fî 'Îlâcâtî'n-Nisâ*²²⁰ (Hintli Düveyni'nin? Kadın [Hastalıklarının] Tedavisi Üzerine Kitabı- كتاب دوييني (روسا) الهندية في علاجات النساء); *Kitâbü's-Sükker / Sükr li'l-Hind* (Hintlilerde Şeker? / Sarhoşluk? Üzerine Kitap - كتاب السكر للهند); *Kitâbü Raî / Bâbi'l-Hindî fî Ecnâsî'l-Hayyât ve Sümûmihâ* (Hintli Raî'nin Yılan Cinsleri ve Zehirleri Üzerine Kitabı- كتاب باي؟ (رأي) ve ilaç isimlerini 10 farklı isimde (dilde) açıklamak üzere yazılan *Kitâbü Tefsiri Esmâi'l-Âkkâr* (İlaç İsimlerinin Açıklanması Üzerine Kitap- كتاب تفسير أسماء العقار)²²¹ dir.

Sonuç

Bu makalede Hint tıp mirasının İslâm tıbbına aktarılması sürecine katkı sağlayan müellifler ve eserleri, hekimler ve hizmetleri, mütercimler ve tercümeleri ile alıntılar çeşitli yönleriyle ele alınmış ve tartışılmıştır. Türkiye'de Hint tıbbının İslâm tıbbı -ki buna Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular, Eyyübîler, Memlükler, Osmanlılar, Safevîler vd. devletlerin tıbbı da dahil- üzerindeki etkisi ve katkısı konusunda araştırmalarda ciddi manada bir boşluk mevcuttur. Bu noktada bu makalede Hint tıp mirasının İslâm tıbbına aktarılmasının ilk adımı ve Hintlilerle iletişimin arttığı Abbâsîlerin ilk dönemine odaklanılarak bu alandaki bilgi eksikliği bir nebze olsun giderilmeye ve yeni çalışmalara ön ayak olmaya

²¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

²²⁰ Bu eserin *Firdevsü'l-hikme*'de (7/4/35.bab) bahsedilen Hint menşeli bir kadın müellife ait kadın hastalıkları içerikli kitaplarından biri olup olmadığı bilinmemektedir. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 591.

²²¹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474.

çalışılmıştır. Aynı zamanda yeri geldiğinde bu dönemin öncesi ve sonrası gelişmelerine de yer verilerek konunun tarihsel arka planı ve etkileri ortaya konulmuştur. Zaman içinde tercümeye konu olmuş eserlerin tespit edilmesi ve çalışılması, farklı disiplinlerde Hint menşeli alıntı ve pasajların daha geniş ve detaylı olarak ortaya konulması ve özellikle teknik terimlerin etimolojik, morfolojik ve fonetik açılarından incelenerek ortaya konulması aktarılan bilginin ortaya çıkarılmasında büyük bir katkı sağlayacaktır.

Hint hekimlerin biyografilerini kaleme alan müelliflerin genelini aynı kaynaktan beslediği ve bahsedilen hekimlerin de genelini Abbâsîler Devleti'nin kuruluş döneminde yaşadığı tespit edilmiştir. Fakat hiçbir müellifin doğum tarihi ve yeri belirtilmemiştir. Biyografiler hakkında bilgi veren ana kaynakların genelini İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inden etkilendiğini söyleyebilmek mümkündür. Fakat İbnü'n-Nedîm hekim biyografileri hakkında İbn Ebû Usaybia kadar detaylı bilgi vermemekte, genelde isimler ve eserleri üzerinde durmaktadır. Biyografilerdeki bilgi eksikliğinin yanı sıra tercümeye konu olan eserlerin çoğunun orijinalleri hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır. Örneğin Kanka el-Hindî hakkında detaylı bilgi bulamadığını ifade eden İbnü'l-Kiftî, birkaç cümle ile müellifin hayatından ve eserlerinden bahsetmekle yetinmiş, geriye kalan iki sayfalık bölümü biyografi anlatımından ziyade ekollere ve ilmî tartışmalara ayırmıştır. Bir başka örnek de Hint hekim biyografilerini anlatma çabasıyla İbn Ebû Usaybia'dan doğrudan aktarım yapan ve daha ziyade bıraktığı coğrafya eseri ile meşhur olan İbn Fazlullah el-Ömerî'nin anlaşılması güç yazın dilidir.

Tercümeye konu olan eserlerin dili kaynaklarda genelde "Hint dili" ve "Fars dili" şeklinde belirtilmektedir. Burada Hint dilinden kastın "Sanskritçe", Fars dilinden kastın ise Orta Farsça veyahut "Pehlevîce" olduğu bilinmelidir. Arapçada ise böyle bir ayırım yoktur. Tercümede mütercimlerin izlediği yöntem yakın bilinenenden, uzak ve az bilinene şeklinde olmuştur. Yani Arapçaya tercüme edilen eserler genellikle önceki devirlerde Sanskritçeden Pehlevîceye tercüme edilmiş eserlerden hareketle Pehlevîceden yapılan dolaylı aktarımlar şeklindedir. Sayıca az olsa da doğrudan Sanskritçeden Arapçaya tercüme çalışması olduğu da bilinmektedir. İbn Dhan'ın Vāgbhaṭa'ya ait *Kitâbü Astânkâru'l-Câmi'* adıyla *Astāngahridaya* tercümesi

Sanskritçeden Arapçaya doğrudan tercüme örneğidir. Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-hikme* adlı eserinin son 36 bâbında Antik dönem Hint hekimlerinin tıp külliyatlarının bir özetini çıkarmışsa da bunu Pehleviceye tercüme edilmiş Hint menşeli kaynaklardan mı yoksa doğrudan Sanskritçe eserlerden mi yaptığına dair bir bilgi bulunamamıştır.

Hint mirası üzerine araştırma yapan modern dönem araştırmacılarından bazılarının ana kaynaklarda bilgi bulunmamasına ve kendisi de kaynak göstermemesine rağmen Hint mirasının geçişi ile ilgili bazı tartışmalı konularda, Bağdat'a astronomi kitabını getiren meçhul kişinin Kanka el-Hindî olduğunun söylenmesi örneğinde olduğu gibi, kesin yargılara varmaları sorunlu bir yaklaşım tarzıdır. Bu makalede kesinliği tartışmalı bazı konularda dönemin kaynaklarına dayanılarak yapılan bazı öngörülerin, örneğin Seyrek veya Şarak el-Hindî'nin Caraka olup olmadığı meselesinde olduğu gibi, doğrulanabilir / çürütülebilir olduğunu belirtmekte yarar vardır. Buradaki isimlerin doğrulanılmasının önündeki başlıca sorun aktarım veya tercüme yapıldıkça isimlerin morfolojik değişimlere uğraması olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Ainslie, Whitelaw, *Materia Medica of Hindoostan, and Artisan's and Agriculturist's Nomenclature*, Madras: The Government Press, 1813.

Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-hikme*, thk. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî, Berlin: Kunstdruckerei Sonne, 1928.

Beydaba, *Kelile ve Dimne*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Maarif Basımevi, 1960, 2. Baskı.

Bhardwaj, K. Kant, *The Essence of Vedic Astrology: Divine Light To Illuminate The Path of Life*, Education Publishing, 2017.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898, c. I.

Browne, Edward G., *Arabian Medicine: Being the Fitzpatrick Lectures Delivered at the College of Physicians in November 1919 and November 1920*, Cambridge, [Cambridge] University Press, 1921.

Caraka, *The Caraka Samhita*, ed/çev. Shree Gulabkunverba, Jamnagar: Ayurvedic Society: 1949, c. V.

Cebbar, Ahmed, *İslâm Bilim Tarihi: İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar*, çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 130-134, c. XXI.

Dündar, Abdulhamit, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019.

Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvi fi't-tıb*, thk. Heysem Halife et- Tâimî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- Arabi, 2002.

el-Bîrûnî, *Kitâb fî tahkîk-i Mâ li'l-Hind*, Haydarabad: Matbaatü Cemiyet-i Dâiretu'l-Maârifi'l-Osmâniye, 1958.

el-Bîrûnî, *Kitâbü's-Saydana*, thk. Hakîm Muhammed Saîd – Rana İhsan Elahi, Karaçi, Hamdard, Müessesetü Hamdard el-Vataniye, 1973.

Fisher, Wolfdietrich, *Grundriß der Arabischen Philologie (GAP)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992, Band III: Supplement.

Gansten, Martin, *The Jewel of Annual Astrology: A Parallel Sanskrit-English Critical Edition of Balabhadra's Hāyanaratna*, Leiden: Brill, 2020.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001, c. VII.

Hussain, S.A. – Subhaktha, P.K.J.P., "Ayurveda During Abbasid's Period", *Bull.Ind.Inst.Hist.Med.*, 2000, XXX, ss. 27-34.

İbn Ebû Usaybia, *Uyünü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ*. thk. Nizâr Rızâ, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr fî Memâliki'l-emsâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, c. IX.

İbn Sînâ, *el-Kânûn fî't-Tıbb*, haz. Muhammed Emin ed-Dannavi, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1420/m.1999, c. I.

İbnü'l-Baytar, *Kitâbü'l-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1412, c. I-IV.

İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, haz. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, y.y., t.y. [Tahran: 1971].

İshak el-Kindî, *Kimya el-'itr ve el-tas'îdât*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 3594.

Kahl, Oliver, *The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the Comprehensive Book of Rhazes*, Leiden: Brill, 2015.

Kahl, Oliver, "On the Transmission of Indian Medical Texts to the Arabs in the Early Middle Ages", *Arabica*, 66 (2019), ss. 82-97.

Kavak, Mehmet, *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı (Suśruta – Caraka – Vāgbhata Dönemi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019.

Kaya, Mahmut, “Beytülhikme”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 88-90, c. VI.

Levey, Martin, “Chemistry in the Kitab al-Sumum (Book of Poisons) by Ibn al-Wahshiya”, *Chymia*, 1964, (9), ss. 33-45.

Major, Ralph H., *History of Medicine*, Oxford: Blackwell Scientific Publications: 1954.

Muthu, David C., *A Short Account of The Antiquity of Hindu Medicine*, London: Bailliere, Tindall & Cox, 1927.

Öztürk, Levent, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Pingree, David, “The Fragments of the Works of Ya‘qūb Ibn Tāriq”, *Journal of Near Eastern Studies*, (27), No.2, (Apr., 1968), ss. 97-125.

Ravigupta, *Siddhasara Samhita*, haz. R. Vidyanath, [y.y.]: Chaukhambha Prakashak, 2019.

Sâid el-Endelüsî, *et-Ta‘rîf bi-Tabakâtü’l-Ümem*, nşr. Gulâmırza Cemşidnejad Avval, Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Hicret, c.1376/m.1997.

Savage-Smith, Emilie, “Medicine”, *Encyclopedia of the History of Arabic Science: Techonology, Alchemy and Life Sciences*, Ed. Roshdi Rashed - Regis Morelon, London: Routledge, 1996, c. III, ss. 903-962.

Singh, Rita, *Vedic Medicine*, New Delhi: Anmol Publications, 1998.

Srinivasiengar, C. N., *The History of Ancient Indian Mathematics*, Calcutta: The World Press, 1967.

Sushruta, *The Sushruta Samhita*, ed/çev. Kaviraj Kunja Lal Bhishagratna, Calcutta: 1907, c. I.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-A‘lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1898, c. VI.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-A‘lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1984, c. IV.

Şenel, Samet, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2018.

Vāgbhaṭa, *Aṣṭāṅgahridayasamhitā*, ed/çev. Srikantha Murthy, 50. Baskı, Varanasi: Krishnnadas Academy, 2001.

Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02.

Extended Abstract

The main purpose of this article is to reveal the various dimensions of Indian medical heritage which transferred to Islamic medicine throughout traductions, quotations, doctorship services, and trade by sample passages, the biographies and works of the actors.

Many works belonging to the ancient Indian medical tradition have been translated into Arabic directly from Sanskrit and indirectly through Pahlavi, especially since the early periods of the Abbasid state, with the increase of interaction between the Indian and Islamic societies. Institutional and systematic traductions gained momentum during the Abbasid period, especially during the periods of al-Mansūr, Hārūn al-Rashīd ve al-Ma'mūn. The attempts of these caliphs to bring the cultural heritage of different societies into Arabic increased the interest in translation activities. Thanks to this interest, many works were able to be translated from different disciplines directly or indirectly into Arabic. It is said that the first person to translate from Indian heritage into Arabic was Ibn al-Muqaffa. Although his first translation was famous *Kalīla wa-Dimna* (Pañcatantra), the author was especially known for his contribution to traductions in the medical field. There were also names such as Yahyā ibn Khālid al-Barmaki and al-'Abbās ibn Sa'īd al-Jawharī, who had made contributions to traductions. With the increase of traductions, a knowledge accumulation contributed to the creation of Arabic copyrighted works. This accumulation also shows the extent of this transfer.

Among the works translated into Arabic from the medical works of Indian origin, there is all / part of the compendium or quoted besides from Ātreya-Punarvasu (Atra)- historicity is disputed, there is Suśruta (Sushruta) Caraka (Charaka), Vāgbhata, Nāgārjuna, Mādhava, and Ravigupta.

Using the corps of these authors, 'Alī b. Sahl Rabbān al-Ṭabarī wrote his work *Firdaws al-Ḥikma* which was the first medical encyclopaedia in Arabic, in AD 850. In this work, which reflects the Indian medical heritage to the Islamic medicine, the Ayurvedic medical experience is summarized in 36 chapters. The main topics discussed here are the *origins of Ayurvedic medicine, medical ethics, disease etiology and pathology, embryology, physiology, humoral pathology theory (tridosha), psychology, hygiene, seasons-body relationship, nutrition, internal diseases, treatments, and Materia medica. But there isn't any special chapter, in contrast of original sources, on anatomy, pediatrics and obstetrics, ear-nose-throat disorders (ent), toxicology, surgical practices, and surgical instruments.*

Quotations based on sections, paragraphs, sentences, and words from Indian sources are frequently encountered in works written in Arabic and

Persian both before and after Islam in the fields of medicine, literature, chemistry, etc. Ishaq al- Kindī, *Kitab fī Kimyā al-’itr, al-Rāzī, Kitāb al-Hāwī, Ibn Sīnā, al-Qānūn fī al-Ṭıbb, al-Bīrūnī, Kitāb fī taḥqīq mā li’l-Hind; Kitāb aṣ-Şaidana, and Ibn al-Bayṭār, Kitāb al-Jāmi’ li-mufradāt* are some of them. As a result of these quotations, many Indian drug names had entered the Islamic medical literature. Some of the drugs of Indian-origin that had transformed morphologically and phonetically, are *musk* (muşka>muşk>misk), *camphor* (kappūra>kāfur), *sandalwood* (candana>sandal), *emblic* (āmlaki/amla>amlaj), *ginger* (şrngavera>zangəbīl>zanjibayl), *Indian long pepper* (dār al-filfil: Pahlavi / Persian *dār* = tree and Sanskrit = pippalī > Persian = pilpil > Arabic = filfil).

There were many Indian physicians who had contributed to Islamic medicine, whose works had been translated into Arabic or quotationed. They had also acted as a physician in Muslim lands. Here are physicians less known alphabetically; *Jawdar, al-Hindī, Ibn Dhan al-Hindī, Kankah al-Hindī, Nahak al-Hindī, Şālih ibn Bahlah al-Hindī, Manka al-Hindī, Şanjahal al-Hindī, Şhānāq al-Hindī, Şharaq al-Hindī, and Zantah*. Among the most important of these are *Manka, Şhānāq, Kankah, and Ibn Dhan*, who contributed with their doctorship service, works, or traductions. Most of them had performed a doctorship service by applying the Indian medical system in the Abbasid palace and hospitals. The physician Manka, brought from India for the treatment of Hārūn al-Rashīd, a famous Abbasid caliph, apart from his active physic, was also known for his traductions or commentaries on *Sushruta compendium, Indian Drugs Names (Aqāqīr al-Hind), and Book of Poisons (Kitab as-Sumum)*. Manka, who was a skilled physician and astronomer and came to Baghdad at the invitation of the Caliph Al-Manşūr, was famous for bringing with him - if it is true as it was claimed- the work called *Brāhmasphuṭasiddhānta*, which contains mathematical astronomy calculations. The translation of this work into Arabic by the name of *Zij al-Sindhind al-Kabīr* by Abū Işḥaq al-Fazārī who was recorded as the first Muslim scientist, had caused traductions to be made into Arabic in many disciplines. The Indian physician *Şhānāq* had been the subject of Arabic translation with his works on *poisons* (K. as-Sumum), *veterinary* (K. al-Bayṭarah), *astrology* (K. fi Ilm al-Nujum). Ibn Dhan who was invited to Baghdad by Yaḥyā ibn Khālid al-Barmakī and appointed as the director of the Barmakī Bīmāristān in this city, had translated the famous Indian physician Vāgbhaṭa’s *Astāngahridaya* written in Sanskrit into Arabic with the name of *Kitab Astānkār al-Jāmī*.

Apart from books, there are quotations to the medical books of Indian physicians in many Arabic and Persian works on Islamic medicine. Some of these quotations were included in the study comparatively, and thus, an attention was drawn to the size of this contribution in terms of quotation. In

addition, many spices and fragrance raw materials of Indian origin, which have commercial value and are also drugs, have been recognized and started to be mentioned in the works. This fact has contributed to the revival of the trade in this area, as well as providing a better understanding of the Indian flora and fauna and conducting studies in these areas.